

Van bescherming naar beschuldiging.

De veranderingen in de werkzaamheden van dierenasielen in relatie tot veranderende maatschappelijke overtuigingen ten opzichte van dieren in Nederland in de periode 1877-1980.

Naam student: Thijs Pol

Studentnummer: S1020830

Datum: 15-03-2024

Begeleidend docent: M. Leenders

Woordenaantal: 15481

Radboud Universiteit

Master Geschiedenis & Actualiteit

Inhoudsopgave

Inleiding:.....	3
Bronnen en methode:.....	11
Hoofdstuk 1: Oprichting en vroege werkzaamheden.....	12
Hoofdstuk 2: Uitbreidingen van de werkzaamheden in de twintigste eeuw.....	25
Hoofdstuk 3: Toenemende maatschappelijke kritiek in de jaren zeventig.....	34
Conclusie:.....	44
Bibliografie:.....	46

Inleiding

Sinds de oprichting van het eerste dierenasiel in Nederland in 1877 hebben veel veranderingen plaatsgevonden in de werkzaamheden van dierenasielen. Het eerste dierenasiel in Nederland was opgericht om dieren voor een gewelddadige dood door de gemeente of hun eigenaren te behoeden.¹ Het dierenasiel ving de zwerfdieren op en maakte veel zwerfdieren op nieuwe ‘humane wijzen’ af, waarbij de nadruk lag op het pijnloos sterven van de dieren. Dit deden de leden van het asiel bij gewonde en zieke dieren, maar ook bij gezonde ‘overtollige’ dieren waarvoor zij geen eigenaar konden vinden. Het takenpakket van het dierenasiel breidde zich over de jaren uit, echter bleef het afmaken van dieren tot bijna een eeuw na de oprichting van het eerste Nederlandse dierenasiel een van de kerntaken. Dit zorgde vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw voor kritiek vanuit de maatschappij en andere dierenbeschermingsbewegingen. Deze uitten vanuit nieuwe maatschappelijke overtuigingen ten opzichte van dieren kritiek op het doden van gezonde dieren het dierenasiel.

Het beschermen van dieren, maar ook het op grote schaal afmaken van dieren, maakt dat het dierenasiel een unieke plek inneemt binnen de geschiedenis van dierenbeschermingsbewegingen in Nederland. De paradox van het zorg dragen voor dieren en tegelijkertijd doden van gezonde dieren wordt in de literatuur aangeduid als de ‘caring-killing paradox’. Dit houdt in dat asielmedewerkers eerst zorg dragen voor een dier en vervolgens het dier moeten doden.² De werkzaamheden binnen het dierenasiel ontvingen vanaf de late negentiende eeuw veel sympathie van stadsbewoners, maar zorgden ook voor conflicten tussen de dierenasielen en gemeenten over de opvang van zwerfdieren in de steden. Ook stuitte het afmaken van gezonde asioldieren in de loop van de twintigste eeuw op steeds meer maatschappelijke kritiek. De paradoxale aard van het dierenasiel maakt het een interessant onderzoeksobject binnen de geschiedenis van de relaties tussen mensen en dieren. De veranderingen in de werkzaamheden van de dierenasielen verschaften veel inzichten in de veranderende maatschappelijke opvattingen ten opzichte van dieren in Nederland.

De relatie tussen mensen en dieren is sinds de laatste decennia steeds vaker het onderwerp van historische studies. Een invloedrijke publicatie binnen dit onderzoeksveld kwam in 1983 van de historicus Keith Thomas.³ Thomas analyseerde de evolutie in de

¹ Met name zwerfhonden werden in de late negentiende eeuw op grote schaal in Nederland door hun eigenaren of door de politie verdrinken. Ook kwam het meermaals voor dat agressieve honden door middel van vuurwapens door de politie op straat werden afgemaakt.

² Linda Tallberg, Peter Jordan, ‘Killing them softly’ (!): Exploring Work Experiences in Care-Based Animal Dirty Work. *Work, Employment and Society* 36:5 (2022) 858-874, aldaar 859.

³ Keith Thomas, *Man and the Natural World: Changing attitudes in England 1500-1800* (Londen, 1983).

houding tussen mensen en de natuur en hoe verschillende menselijke veranderingen invloed hebben gehad op de perceptie van de natuur. Volgens Thomas beschouwden mensen in de zestiende eeuw de natuur als inferieur en eigendom van de mens, maar groeide in de in de volgende eeuwen de interesse en begrip voor de natuur. Met name de toenemende urbanisatie leidde tot nieuwe maatschappelijke opvattingen over de natuur, zoals het ontstaan van het vegetarisme en veranderende houdingen ten opzichte van de omgang met dieren.

Na Thomas volgden ook Nederlandse onderzoeken naar de relatie tussen mensen en dieren, waarbij de sociaaleconomische historicus Karel Davids in 1989 met zijn uitgebreide onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van dierenbeschermingsbewegingen in Nederland aan het beginpunt stond van een groeiende academische aandacht voor dit onderzoeksveld.⁴ Volgens Davids werden sinds 1864 in Nederland verschillende dierenbeschermingsbewegingen opgericht met het algemene doel om wreedheden ten opzichte van dieren tegen te gaan.⁵ Deze verenigden zich vanaf 1877 onder de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren. Naast deze ‘algemene’ dierenbescherming ontstonden volgens Davids in de negentiende eeuw ook andere dierenbeschermingsbewegingen, die zich richtten op één specifiek onderdeel van de dierenbescherming. Een van deze specifieke dierenbeschermingsbewegingen was het Haagse dierenasiel ‘Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren’, die in 1877 door een ‘dames-comité’ was opgericht om de wreedheden tegen zwerfdieren te bestrijden. Andere dierenbeschermingsbewegingen die waren opgericht met een specifiek doel waren bijvoorbeeld de *Kinderbond* uit 1892 die wreedheden tegen dieren bestreed door de mentaliteit van kinderen te beïnvloeden, de *Bond ter Bestrijding van de Vogelmoord* uit datzelfde jaar tegen het gebruik van veren in dameshoeden, de *Nederlandsche Bond ter Bestrijding van de Vivisectie* in 1890 tegen dierenproeven en de *Nederlandse Vegetariërsbond* in 1894.⁶

Tegenwoordig is de historische relatie tussen mensen en dieren een snel groeiend onderzoeksveld, waarvan de publicaties op te delen zijn in drie categorieën. Deze driedeling analyseerde de historica Leen van Molle.⁷ Ten eerste ontstonden de *animal studies*, welke met name dierenonderzoeken met natuurwetenschappelijke componenten omvatten. Voorbeelden van studies binnen dit onderzoeksveld zijn milieu- en klimaatstudies. Een tweede

⁴ Karel Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht, 1989).

⁵ Ibidem, aldaar 100.

⁶ Ibidem.

⁷ Leen van Molle, “Inleiding – Een geschiedenis van mensen en (andere) dieren”, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:4 (2012) 464-475.

onderzoeksveld zijn de *human-animal studies*, waarbij de manier waarop de mens andere dieren waarneemt en de interactie en wederzijdse beïnvloeding tussen mensen en dieren centraal staat. Een derde onderzoeksveld dat Van Molle onderscheidde zijn de *critical animal studies*. Deze hebben een sterke ethische focus en omvatten onderwerpen als dierenwelzijn en dierenrechten. Historische onderzoeken vinden hun oorsprong in de *human-animal studies*.⁸

Binnen de *human-animal studies* zijn er al verschillende onderzoeken gedaan naar de veranderingen in de relaties tussen mensen en dieren. Zo behandelden in de bundel *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2004* verschillende auteurs uiteenlopende verhoudingen tussen mensen en dieren in het verleden, zoals Cor Smit in zijn onderzoek naar het Openbaar Slachthuis Leiden.⁹ In zijn onderzoek analyseerde Smit hoe de omgang met dieren in het slachthuis veranderde in de periode 1903-1980, en hoe de gemeenteraad en Leidse dierenbeschermers zich inzetten voor het welzijn van de slachtdieren. Ook in de bundel *Bestiarium* analyseerden verschillende auteurs mens-dierrelaties in het verleden en werden dieren betrokken in de sociale geschiedenis van mensen.¹⁰ In haar bijdrage aan deze bundel analyseerde Chantal Bisschop het verdwijnen van de hondenkar in Nederland en België. Volgens Bisschop vond tijdens de twintigste eeuw een proces plaats van vermenselijking van huisdieren, waardoor protest groeide tegen het gebruik van honden als trekdieren. In 1912 richtten dierenbeschermers in Nederland de Anti-Trekhondenbond op met het doel om het gebruik van trekhonden te verbieden. Het effect van deze bond op de nationale wetgeving bleef beperkt. Pas in 1961 kwam een verbod op het gebruik van trekhonden in Nederland.

De opkomst van dierenbeschermingsbewegingen in Nederland, zoals de Anti-Trekhondenbond in 1912, valt binnen een onderzoeksdomein dat sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw groeiende aandacht heeft gekregen onder historici. De historica Rosa van Deen analyseerde een verschuiving in de benadering van dieren vanaf de jaren zeventig binnen de geesteswetenschappen.¹¹ Volgens Van Deen groeide de interesse in dierenwelzijn en werd de historische achtergrond van de vraag hoe dieren behandeld moesten worden steeds belangrijker.¹² Dit leidde tot groeiende publieke en politieke steun voor dierenbeschermingsbewegingen, maar ook tot toegenomen interesse onder historici naar de

⁸ Van Molle, 'Inleiding – Een geschiedenis van mensen en (andere) dieren,' 470.

⁹ Henny van der Windt, Henk van Zon eds., *Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2004. Mensen en dieren in het verleden* (Hilversum, 2004).

¹⁰ Josephine Hoegaerts, Yves Segers, Siegfried Evens eds., *Bestiarium. Dieren, mensen en hun sociale geschiedenis* (Leuven, 2018).

¹¹ Rosa van Deen, 'Van dierbeeld naar dieren van vlees en bloed. Een perspectiefverandering betreffende dieren binnen de geschiedschrijving.' *Groniek* 206:7 (2015) 7-20.

¹² Ibidem, aldaar 10.

opkomst van deze dierenbeschermingsbewegingen.¹³ Nieuwe onderzoeksonderwerpen die in deze periode opkwamen waren bijvoorbeeld de opkomst van de vogelbescherming, anti-vivisectiebewegingen en de opkomst van het vegetarisme.¹⁴

In recente decennia bestaat onder historici ook groeiende aandacht naar veranderingen in het denken over het doden van dieren in de geschiedenis. Diverse historici hebben onderzoek gedaan naar veranderende opvattingen over het doden van vee. De voedsel-biotechnicus Frédéric Leroy en antropoloog Istvan Praet onderzochten bijvoorbeeld de evolutie van maatschappelijke opvattingen over het doden van dieren in Westerse culturen.¹⁵ Leroy en Praet analyseerden veranderingen in de negentiende eeuw in de maatschappelijke vraag naar vlees. Zij wezen de groeiende urbanisatie halverwege de negentiende eeuw aan als aanleiding voor veranderingen in het denken over het doden van vee. In de groter wordende steden groeide de vraag naar vlees. Tegelijkertijd werd het slachten van dieren steeds meer gezien als wreed en onhygiënisch, waardoor de slachthuizen steeds verder buiten de steden gingen opereren. Het doden van vee buiten de steden zorgde voor een veranderende houding van mensen ten opzichte van huisdieren en vee. Dit leidde tot de ‘pet/food distinction’, waarbij de omgang van mensen met huisdieren en vee sterk verschilde door het label ‘huisdier’ of ‘vee’ dat dieren kregen.¹⁶

Ondanks deze verschillen in de omgang met dieren aan de hand van de categorie huisdier of vee, kwamen voor zowel huisdieren als vee rond dezelfde periode stemmen op om het lijden van de dieren bij het doden te verminderen. Er zijn parallellen te herkennen tussen de toenemende afkeer van stadsbewoners tegen het doden van vee en de opkomst van dierenasielen gedurende de toenemende urbanisatie in de late negentiende eeuw. Waar de afkeer van mensen groeide tegen het slachten van vee in de steden, groeide ook de afkeer tegen de publieke wrede behandelingen van zwervhonden- en katten.

Zo ontstond naast de toenemende vraag vanaf de negentiende eeuw om dierlijk lijden van vee te verminderen ook de behoefte om het lijden van zwerfdieren te verminderen. Deze ontwikkeling analyseerde Peter Koolmees, dierengeneeskundige in historische en maatschappelijke context, in zijn onderzoek naar de veranderende opvattingen over het doden van dieren in de periode 1860-1940.¹⁷ Volgens Koolmees ontstond vanaf 1860 een

¹³ Van Deen, ‘Van dierbeeld naar dieren van vlees en bloed,’ 10.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Frédéric Leroy, Istvan Praet, ‘Animal Killings and Postdomestic Meat Production.’ *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 30:2 (2017) 67-86.

¹⁶ Ibidem, aldaar 77.

¹⁷ Peter Koolmees, ‘Het doden van dieren in Nederland, 1860-1940. Een onbehaaglijk deel van de mens-dier relatie.’ *De moderne tijd*, 2:3-4 (2018) 326-347.

mentaliteitsverandering in Nederland ten aanzien van de omgang met dieren.¹⁸ Deze mentaliteitsverandering kwam volgens Koolmees voort vanuit maatschappelijke veranderingen door de urbanisatie, industrialisatie, groeiende welvaart en secularisatie.¹⁹ Koolmees signaleerde niet alleen een mentaliteitsverandering bij het doden van vee, maar ook bij het doden van huisdieren. Dierenbeschermers zetten zich vanaf 1860 steeds meer in voor de invoering van regels om dierlijk lijden te verminderen. Samen met dierenartsen ontwikkelden dierenbeschermers nieuwe manieren om honden en katten pijnloos te doden. Hiervoor bestudeerden dierenbeschermingsbewegingen het ‘asphixiatietoestel’, dat in andere landen al in gebruik was voor het verstikken van dieren. Met deze machine kon door middel van bedwelming een huisdier nagenoeg pijnloos afgemaakt worden. Veel dierenasielen schaften volgens Koolmees deze machines aan.²⁰

Het doden van dieren heeft een belangrijke rol gespeeld in de veranderingen van de werkzaamheden van Nederlandse dierenasielen. Dierenasielen ontvingen aanvankelijk veel maatschappelijke steun voor hun inzet om dieren pijnloos af te maken, maar in de loop van de twintigste eeuw stuitte deze op steeds meer verzet vanuit de maatschappij en dierenbeschermingsbewegingen die zich uitspraken tegen het afmaken van gezonde dieren. Oude dierenbeschermingsbewegingen als de NVBD, maar ook nieuwe speciaal opgerichte actiegroepen en andere Nederlandse dierenasielen, begonnen kritiek te uiten tegen de werkzaamheden van Nederlandse dierenasielen.

Toch is er in de historiografie nog maar weinig aandacht besteed aan de geschiedenis van dierenasielen. Een uitzondering hierop kwam van de Amerikaanse sociologe Leslie Irvine, met haar onderzoek naar de opkomst van dierenasielen in de Verenigde Staten.²¹ Irvine constateerde overeenkomsten in de veranderingen in de omgang met zwerfdieren en veranderende maatschappelijke opvattingen over de behandeling van dieren.²² Volgens Irvine ontstonden moderne dierenasielen vanuit particuliere initiatieven in grote steden in de Verenigde Staten. Door de groeiende urbanisatie werd vee uit de steden geweerd. Zwerfhonden- en kattenpopulaties bleven echter nog in overvloed aanwezig in de steden. Met name de honden zorgden voor overlast in de steden en veel stadsbesturen probeerden deze te bestrijden door premies uit te betalen voor gedode honden.²³ De gemeenten zetten ‘dog

¹⁸ Koolmees, ‘Het doden van dieren in Nederland, 1860-1940,’ aldaar 330.

¹⁹ Ibidem, aldaar 334.

²⁰ Ibidem, aldaar 335.

²¹ Leslie Irvine, *Animal Sheltering in: The Oxford Handbook of Animal Studies* (Oxford 2017) 97-112.

²² Ibidem, aldaar 107.

²³ Ibidem, aldaar 101.

catchers' in om honden in de stad te vangen en naar 'municipal pounds' te brengen, waar zij de honden na achtenveertig uur afmaakten als deze niet door hun eigenaar voor een geldbedrag werden opgehaald. Deze municipal pounds zijn te beschouwen als tijdelijke opslagplaatsen van de dieren en waren niet, zoals de 'moderne' dierenasielen, opgericht om het lot van de zwerfdieren te verbeteren. De uitbetaling van premies voor dode honden zorgden voor een toename van gewelddadigheden tegen honden. Deze toegenomen gewelddadigheden tegen honden, samen met andere vormen van wreedheden tegen dieren in het openbaar, hadden volgens Irvine invloed had op de oprichting van de eerste Amerikaanse dierenbeschermingsbeweging. Dat was de American Society for the Prevention of Cruelty to Animals (ASPCA), opgericht in New York in 1866. Deze beweging kreeg al snel een gevolg met de oprichting van nieuwe Societies for the Prevention of Cruelty to Animals (SPCA) in andere steden. Deze verenigingen richtten zich aanvankelijk op het welzijn van paarden in de steden en van vee tijdens het transport.

Deze organisaties besteedden nog maar weinig aandacht aan de wreedheden tegen zwerfhonden- en katten. De eerste beweging om het welzijn van deze dieren in de steden te verbeteren kwam vanuit twee vrouwen, die de zwerfdieren een gewelddadig lot in de municipal pounds wilden besparen.²⁴ Zij begonnen in 1858 op kleine schaal zwerfdieren in Philadelphia te vangen en een nieuw tehuis voor hen te vinden. In 1888 sloten zij zich aan bij de lokale SPCA, maar door genderdiscriminatie kregen zij geen bestuurstaak toegewezen binnen de organisatie.²⁵ Daarom begonnen zij een eigen vrouwenbranche binnen de SPCA. Deze vrouwenbranche stond aan de basis van het eerste moderne dierenasiel in de Verenigde Staten. Dit dierenasiel ging samenwerken met de lokale gemeente om voor zwerfdieren een nieuwe eigenaar te vinden. Dieren die niet waren geadopteerd, werden vervolgens pijnloos afgemaakt.²⁶ Dit deden de leden van het dierenasiel aanvankelijk door middel van chloroform. Later deden zij dit door middel van vergassing met koolstofmonoxide. Ook kreeg dit dierenasiel voor het eerst in de geschiedenis de benaming *animal shelter*.

Irvine analyseerde drie nieuwe ontwikkelingen in de relatie tussen mensen en dieren in de twintigste eeuw die de werkzaamheden van de dierenasielen in de Verenigde Staten veranderden. Ten eerste kregen mensen door toenemende urbanisatie meer ruimte om een huisdier te huisvesten. Daarnaast zorgden nieuwe ontwikkelingen in de veterinaire geneeskunde ervoor dat dieren langer leefden. Ten derde waren veel boeren ook overgegaan

²⁴ Irvine, *Animal Sheltering*, 102.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

op het fokken van honden, waardoor al snel in de Verenigde Staten een overvloed van huisdieren ontstond. Als oplossing voor deze overtollige dieren gebruikten laboratoria veel asiëldieren voor biomedische onderzoeken. Dit leidde tot veel kritiek bij dierenbewegingen, die van mening waren dat de dieren in de laboratoria in slechte condities leefden en op een pijnlijke manier stierven. Dit zorgde vanaf de jaren zeventig voor kritiek vanuit nieuwe dierenbewegingen, die zich inzetten voor dierenrechten. Deze uitten kritiek op de behandeling van de dieren in de laboratoria. Ook begon de kritiek op de euthanasie van gezonde dieren toe te nemen. Zogenaemde ‘no-kill’ bewegingen kwamen op om de doding van gezonde dieren in dierenasielen tegen te gaan.²⁷

Het ontstaan van dierenasielen in Nederland lijkt veel gelijkenissen te hebben met het ontstaan van dierenasielen in de Verenigde Staten. Ook in Nederland stonden vrouwen aan de basis van de oprichting van de eerste dierenasielen. Daarnaast waren de dierenasielen, net als in de Verenigde Staten, opgericht vanuit particulieren als reactie op de wreedheden tegen zwerfdieren in de steden. Ten derde ontstond ook in Nederland in de jaren zeventig kritiek vanuit dierenrechtenbewegingen op het afmaken van asiëldieren. De kritiek die in de Verenigde Staten werd geuit op het gebruik van asiëldieren in laboratoria, was in Nederland minder aan de orde. Hier was de kritiek met name gericht op de hoeveelheid afgemaakte dieren en de wijze waarop de dieren werden gedood.

Aan de geschiedenis van dierenasielen in Nederland is in de historiografie nog maar weinig aandacht aan besteed. In zijn onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van dierenbeschermingsbewegingen in Nederland besteedde Davids een korte alinea aan de geschiedenis van dierenasielen in Nederland, waarin hij zich met name richtte op de uitbreiding van het aantal dierenasielen in de twintigste eeuw. Naast deze alinea benoemde Davids de dierenasielen meerdere malen in relatie tot andere onderwerpen, zoals de oprichting van andere specifieke dierenbeschermingsbewegingen en de toenemende zorg die mensen droegen voor honden en katten in de twintigste eeuw. De analyse van Davids over dierenasielen mist echter diepgang over de specifieke geschiedenis van dierenasielen. Naast het onderzoek van Davids werd door Het Utrechts Archief in 2002 een beknopte geschiedenis samengesteld ter ere van het honderdjarige bestaan van het Utrechtse dierenasiel ‘Stichts

²⁷ Irvine, *Animal Sheltering*, 104.

Asyl'.²⁸ In deze beknopte geschiedenis behandelde Jellie van der Meulen, medewerker van het archief, de oprichting en belangrijke momenten tijdens het honderdjarige bestaan van het asiel. Met uitzondering van een beknopte alinea en enkele korte benoemingen in relatie tot andere onderwerpen in het onderzoek van Davids en de beknopte jubileumuitgave van het Utrechtse dierenasiel, krijgen dierenasielen meestal korte vermeldingen in historische onderzoeken en wordt er over het algemeen weinig specifieke aandacht aan besteed.²⁹

In dit onderzoek zal ik analyseren hoe de werkzaamheden van dierenasielen in Nederland veranderden in reactie op veranderende maatschappelijke overtuigingen in het denken over dieren in de periode 1877-1980. Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik mijn onderzoek opgedeeld in drie deelvragen. Ten eerste zal ik ingaan op de oprichting van de eerste dierenasielen in Nederland en de vroege werkzaamheden. Vervolgens zal ik analyseren hoe de werkzaamheden van de dierenasielen zich in de twintigste eeuw uitbreidden om te kunnen voldoen aan nieuwe maatschappelijke behoeften. Ten derde zal ik ingaan op hoe de werkzaamheden van de dierenasielen veranderden vanuit nieuwe maatschappelijke kritiek op het doden van dieren in de jaren zeventig. Door deze drie deelvragen te beantwoorden wil ik inzichten verkrijgen in hoe de werkzaamheden van dierenasielen in Nederland veranderden in reactie op veranderende maatschappelijke opvattingen over dieren. Mijn onderzoek zal met name gericht zijn op de periode 1877-1980. Het eerste dierenasiel in Nederland was opgericht in 1877 in Den Haag. Deze zal, samen met een dierenasiel dat in 1902 was opgericht in Utrecht, het onderwerp vormen van mijn onderzoek. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw deden zich veel verandering voor in de maatschappelijke opinie over de relatie tussen mensen en dieren. Veranderingen in de maatschappelijke overtuigingen over de behandeling van dieren leidde ertoe dat met name in de periode 1975-1980 veel druk stond op dierenasielen. Vanuit stadsbewoners, actiegroepen en dierenbeschermingsbewegingen

²⁸ Jellie van der Meulen, 'Uit mededoogen met het lijdende dier'. Stichts Asyl voor dieren 100 jaar. *Oud-Utrecht: Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 7:75 (2002) 174-180. Een interessant moment die Van der Meulen in de geschiedenis van het asiel behandelde, was het dreigement van de actiegroep *Laat uw dier niet stikken*. Deze actiegroep uitte kritiek op het verstikken van asioldieren door middel van het verstikkingstoestel genaamd 'de gasklok', en dreigde deze op te blazen met een bom. Dit dreigement kwam voort vanuit nieuwe maatschappelijke opvattingen over de behandeling van dieren. Hier zal ik verder in mijn onderzoek dieper op ingaan.

²⁹ Bijvoorbeeld in Koolmees, 'Het doden van dieren in Nederland, 1860-1940,' 335. Door Koolmees werd kort benoemd dat veel dierenasielen 'asphixiatietoestellen' aanschafden. Verder ging Koolmees niet op de dierenasielen in. Zo ook in Henny van der Windt, 'Tussen adel en apenhel. Afwegingen en strategieën van de Nederlandse dierenbeschermers' in: Jac Swart, Margreet Jonker, Ronno Tramper eds., *De weging gewogen. Beschouwingen over dieren en dierproeven* (Oss, 2010) 117-127. Door Van der Windt werden de opkomst en de geschiedenis van de strategieën van dierenbeschermers besproken. Van der Windt noemde de dierenasielen 'het bekendste voorbeeld van praktische dierenbescherming'. Een verdere geschiedenis van dierenasielen werd door Van der Windt echter niet behandeld.

onderling ontstonden initiatieven om de werkzaamheden gericht op het afmaken van zwerfdieren te veranderen. In het jaar 1980 waren de werkzaamheden van dierenasielen daardoor drastisch veranderd ten opzichte van de vroege werkzaamheden van dierenasielen in de late negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw.

Bronnen en methode

In dit onderzoek zal ik de geschiedenis van twee verschillende dierenasielen onderzoeken. Ten eerste zal ik het dierenasiel ‘Nederlands Toevluchtsoort voor Noodlijdende en Onbeheerde Dieren’ - vanaf 1970 Stichting Haags Dierencentrum - in Den Haag onderzoeken. Dit was het eerste door particulieren opgerichte dierenasiel in Nederland, opgericht in 1877. Dit archief omvat de periode 1877-1976 en bestaat uit een grote collectie jaarverslagen, stukken over de organisatie en personeel, stukken over de activiteiten van het dierenasiel, briefwisselingen en krantenknipsels. Ten tweede zal ik het archief van het dierenasiel ‘Stichts voor Dieren’ in Utrecht onderzoeken. In navolging van Den Haag richtten particulieren dit dierenasiel in 1902 op. Dit archief omvat een grote collectie van jaarverslagen uit de periode 1902-1958 en 1971-1986 en bevat veel andere stukken uit de periode 1970-1986. De jaarverslagen van de dierenasielen zijn opgericht met belanghebbenden in het oog, zoals medewerkers maar ook bijvoorbeeld het gemeentebestuur, de politie en de NVBD. De informatie in de jaarverslagen is daardoor gekleurd door het beoogde publiek. De jaarverslagen tonen echter wel het perspectief van het asielbestuur op de ontwikkelingen in het dierenasiel en veranderende behoeften van huisdiereigenaren. Ook werden de belangrijkste veranderingen in de asielen zelf in deze jaarverslagen gedeeld.

In mijn onderzoek zal ik tussen beide dierenasielen afwisselen en verschillende thema's behandelen die relevant waren voor beide dierenasielen gedurende de periode 1877-1980. Deze thema's signaleren veranderende maatschappelijke overtuigingen in het denken over dieren in Nederland in deze periode. Van beide dierenasielen zijn de jaarverslagen niet compleet bewaard gebleven. Het archief van het Haagse dierenasiel mist de jaarverslagen van de perioden 1877-1892 en 1943-1969. De collectie jaarverslagen van het Utrechtse dierenasiel is tot 1957 nagenoeg compleet, echter missen de jaarverslagen van de periode 1958-1970. Naast de jaarverslagen is de informatie over deze perioden van de dierenasielen in de archieven beperkt. Daarom zal ik mij ook veel verhouden tot krantenberichten die informatie verschaffen over de werkzaamheden van de dierenasielen. Ook archiefstukken van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren van de afdeling Utrecht bieden inzichten

in de werkzaamheden van het dierenasiel. Het Utrechtse dierenasiel werkte in de jaren zeventig nauw samen met afdeling Utrecht van de NVBD waardoor deze archiefstukken ook veel informatie bevatten over het dierenasiel. Het Utrechtse dierenasiel was na Den Haag en Amsterdam het derde moderne dierenasiel van Nederland. Van het dierenasiel in Amsterdam zijn geen archiefstukken te raadplegen, waardoor dit dierenasiel niet in mijn onderzoek behandeld zal worden. Door de uitgebreide archieven van deze twee dierenasielen te onderzoeken wil ik mentaliteitsveranderingen in de omgang met dieren in Nederland analyseren vanaf de oprichting van het eerste door particulieren opgerichte asiel in 1877 tot het jaar 1980. Zo wil ik onderzoeken hoe de werkzaamheden in de dierenasielen veranderden en hoe er veranderingen ontstonden in het denken over dieren in deze periode.

Ook het gebruik van krantenartikelen over de dierenasielen brengt enkele beperkingen met zich mee. Zo wordt de berichtgeving vaak beïnvloedt door de identiteit van de krant. Door krantenartikelen te analyseren die betrekking hebben op de dierenasielen wil ik analyseren hoe in de media gereageerd werd op de verschillende werkzaamheden van de dierenasielen. Ingezonden stukken van stadsbewoners bieden bijvoorbeeld inzichten in de opvattingen over het ‘nieuwe’ Haagse dierenasiel in de late negentiende eeuw. Ook bieden deze ingezonden stukken inzichten in de opvattingen over het afmaakbeleid van dierenasielen in de jaren zeventig. Dierenbeschermingsbewegingen en stadsbewoners uitten hierin hun meningen over het afmaakbeleid van de dierenasielen in de jaren zeventig. Door krantenartikelen te analyseren is het mogelijk om mentaliteitsveranderingen ten opzichte van dieren te identificeren en de publieke opinie over de werkzaamheden van de dierenasielen te onderzoeken. Zo bieden veranderende berichtgevingen in de tijd over ‘asphixiatietoestellen’ inzicht in veranderende opvattingen over het doden van dieren in dierenasielen. Daarnaast bieden nieuwsberichten in kranten ook inzichten in belangrijke veranderingen in de dierenasielen zelf.

Oprichting en vroege werkzaamheden

De opkomst van dierenasielen heeft in Nederland een soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt als in de Verenigde Staten.³⁰ De eerste dierenbeschermingsbeweging van Nederland, genaamd

³⁰ Irvine, *Animal Sheltering*. Evenals in Nederland waren de wreedheden tegen zwerfdieren in de steden in de VS aanleiding voor de oprichting van de eerste moderne dierenbeschermingsbewegingen. Deze dierenbeschermingsbewegingen zetten zich aanvankelijk met name in voor het welzijn van paarden en vee. Het opvangen en verzorgen van zwerfhonden- en katten was in de Verenigde Staten aanvankelijk een zaak waar vrouwen zich voor inzetten, die op eigen initiatief de eerste dierenasielen oprichtten.

de 's Gravenhaagse Vereeniging tot Bescherming van Dieren, was opgericht in 1864 met als doel om de wrede behandelingen van dieren tegen te gaan.³¹ Ook in andere steden richtten dierenbeschermingsverenigingen zich op en deze verenigden zich vanaf 1877 op landelijk niveau in de Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Dieren.³² Deze had afdelingen in verschillende Nederlandse gemeenten. In datzelfde jaar richtte in Den Haag mevrouw Van Manen-Thesing, lid van de NVBD en oprichtster van het nationale propagandabladd voor dieren *Androcles*, het eerste dierenasiel van Nederland op.³³ In een door haar gevormd 'dames-comité', bestaande uit vijf vrouwen uit Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Utrecht en Den Haag, stichtte zij aan de Bagijnestraat in Den Haag een kleine inrichting waarin zwervende en zieke honden werden opgevangen en verpleegd.³⁴

Dat de oprichtsters van het dierenasiel enkel vrouwen waren, was opmerkelijk. Alle zes de oprichters van de NVBD waren namelijk mannen. Onder de negenendertig leden die zich bij de oprichting van de NVBD aansloten waren maar vier vrouwen. In het jaar 1879 was het vrouwelijke percentage van de leden 15,7 procent.³⁵ Dat de oprichtsters van het dierenasiel enkel vrouwen waren stond dus in sterk contrast met de door mannen gedomineerde NVBD. Het kwam echter vaker voor dat negentiende-eeuwse dierenbeschermingsbewegingen, die gericht waren op een specifiek onderdeel van de dierenbescherming, ontstonden vanuit initiatieven van vrouwen. Zo waren de *Kinderbond* en de *Bond ter Bestrijding van de Vogelmoord* ook opgericht uit initiatieven van vrouwen.³⁶ Waar de algemene dierenbescherming gedomineerd werd door mannen, waren de verschillende specifieke vormen van dierenbescherming vaak onderdelen waar vooral vrouwen zich voor inzetten.

Over de achtergrond van de overige vier oprichtsters is helaas weinig informatie te achterhalen. Wel is duidelijk dat al deze vrouwen uit vermogende families kwamen. Dit comité bestond onder andere uit een barones, een gravin en een jonkvrouw. Oorspronkelijk richtten zij dit dierenasiel op om zwerfhonden op te vangen. Andere dieren namen zij ook op in het asiel, echter vormden deze wel uitzonderingen. Zo namen zij in de vroege jaren van het asiel naast honden ook katten, een geit en een duif op.³⁷

³¹ Davids, *Dieren en Nederlanders*, 168.

³² In het vervolg afgekort als NVBD.

³³ Davids, *Dieren en Nederlanders*, 92.

³⁴ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144 Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

³⁵ Davids, *Dieren en Nederlanders*, 115.

³⁶ Ibidem, aldaar 100.

³⁷ Ibidem.

Het regionale *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* berichtte in het jaar 1877 over het dierenasiel dat deze was opgericht om te voldoen aan ‘een van de voornaamste eisen van de zaak der dierenbescherming’, namelijk het bieden van een toevluchtsoord aan onbeheerde en noodlijdende dieren.³⁸ Het doel van het dierenasiel was volgens dit dagblad om de dieren tijdelijk te verzorgen, terug te geven aan de eigenaren of een nieuwe eigenaar voor te vinden. Wanneer dit niet lukte maakten de medewerkers de dieren ‘smarteloos’ af door ze te bedwelmen met chloroform.³⁹

In het Haagse dierenasiel ving het dames-comité niet alleen honden uit Den Haag op. Vóór de oprichting van het dierenasiel in Utrecht werden de zwerfdieren uit die stad overgebracht naar het Haagse dierenasiel. In het jaar 1878 legde het asielbestuur contact met de gemeenten van Den Haag en Utrecht om zwerfhonden, die door de politie waren opgevangen, naar het dierenasiel te brengen. Door deze samenwerking voorkwam het asielbestuur dat de politie de zwerfhonden in de steden op een wrede wijze afmaakte. Gebruikelijke afmaakwijzen die de politie in Nederland hanteerde voor zwerfhonden was bijvoorbeeld het laten verdrinken in rivieren of de dieren met wisselend succes dood te schieten.⁴⁰ Aan deze samenwerking hadden zowel het dierenasiel als de twee gemeenten profijt. De zwerfdieren konden door de gemeenten in grote getallen uit de steden geweerd worden, en tegelijkertijd kon het asielbestuur zo de wrede afmakingspraktijken van de dieren in de steden voorkomen.

Evenals het Haagse dierenasiel was ook het Utrechtse dierenasiel opgericht uit initiatieven van vrouwen. Negen vrouwen richtten in 1902 een ‘Voorlopig Comité’ op en bij de eerste ledenvergadering op 10 april 1902 werd de vereniging ‘Stichtsch Asyl voor Dieren’ officieel in het leven geroepen. Dit asiel had niet alleen als doel om zwerfdieren op te nemen, maar ook huisdieren van leden tegen betaling te verzorgen. Het ledental van de vereniging groeide in het eerste jaar naar 317 personen. De huisdieren van leden van de vereniging en zwerfdieren uit de stad konden op zolder bij de voorzitter van de vereniging, mevrouw Ebeling, en bij een mannelijk lid genaamd Sollman, thuis opgenomen en verpleegd worden.⁴¹ De dieren waarvan de leden achtten dat zij niet meer tot herstel in staat waren, maakte het asielbestuur thuis bij de voorzitter af met behulp van chloroform.⁴²

Bij het Utrechtse dierenasiel ontstond al snel behoefte naar meer ruimte voor de dieren

³⁸ Residentie-nieuws, *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* (25 september 1877).

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Het afmaken van honden, *Haarlem's Dagblad* (9 oktober 1895).

⁴¹ Het Utrechts Archief, Stichting Stichtsch Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1902-1903.

⁴² Ibidem.

waardoor het bestuur op zoek ging naar een nieuwe locatie. Opvallend was de vereiste van een gasaansluiting bij het terrein van de nieuwe locatie. Anticiperend op de komst van een asphixiatietoestel voor het afmaken van dieren zag het asielbestuur een gasaansluiting als essentieel voor het toekomstige dierenasiel.⁴³ De heer Reyerse, in 1902 lid geworden van de vereniging, was bereid om kosteloos een bouwplan op te stellen voor het bouwen van het nieuwe dierenasiel. Dit bouwplan werd in 1903 door de burgermeester en wethouders goedgekeurd en op 12 mei 1903 kon het nieuwe dierenasiel al worden geopend. Door veel vraag van stadsbewoners konden vanaf 1903 ook huisdieren van niet-leden in het dierenasiel tijdelijk tegen betaling ondergebracht worden.⁴⁴

De NVBD was bereid om aan het Utrechtse dierenasiel een asphixiatietoestel in bruikleen te geven. Dit apparaat werd direct in gebruik genomen in de nieuwe locatie van het dierenasiel. Naast zieke en gewonde dieren nam het asiel ook de gemeentelijke taak van het afmaken van zwerfdieren over van de politie. Volgens het asielbestuur zorgde de reis die de zwerfdieren eerder moesten maken naar Den Haag om afgemaakt te worden voor veel dierlijk leiden. Daarom waren zij met het gemeentelijk bestuur een overeenkomst aangegaan om zelf de dieren pijnloos af te maken.⁴⁵

In de beginjaren van de dierenasielen ontstonden maatschappelijke kritiek op verschillende aspecten van het dierenasiel. Zo leidde de oprichting van een instelling, die zich specifiek bekommerde om de wreedheden tegen zwerfdieren, in de jaren zeventig van de negentiende eeuw tot maatschappelijke kritiek. Ook ontvingen de werkzaamheden die binnen het dierenasiel werden uitgevoerd en de overlast die het veroorzaakte voor buurtbewoners tegengeluiden van buurt- en stadsbewoners. Over de komst van het eerste Nederlandse dierenasiel in Den Haag beklagden stadsbewoners zich bij de gemeenteraad over de geluidsoverlast die de asioldieren veroorzaakten.⁴⁶ De kritiek van stadsbewoners op de oprichting en de werkzaamheden van het eerste dierenasiel in Nederland weerspiegelde zich in een ingezonden stuk in de Haagse krant *Het Vaderland*.⁴⁷ In dit ingezonden stuk toonde de inzender lof aan de NVBD om de mishandeling van dieren tegen te gaan. Wel zette deze vraagtekens bij de oprichting van het dierenasiel in Den Haag. Zo was de inzender van mening dat de oprichtsters ‘ten koste van de mens de dierenbescherming overdreven’.⁴⁸ De

⁴³ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1902-1903.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1903-1904.

⁴⁶ Officiële berichten, *Opregte Haarlemsche Courant* (13 juni 1878); Allerlei, *Algemeen Handelsblad* (13 juni 1878).

⁴⁷ Ingezonden stukken, *Het Vaderland* (21 mei 1878).

⁴⁸ Ibidem.

oprichting van het dierenasiel was volgens deze inzender dus geen waardevolle toevoeging aan de bestaande dierenbeschermingsbewegingen. Ook verzocht deze persoon de lezers ook om geen steun te verlenen aan het asiel.

Deze inzender onderbouwde zijn boodschap met een zestal bezwaren. Zo zou het voor eigenaren van honden te makkelijk worden gemaakt om zich te ontdoen van hun honden bij het asiel. Ook was de inzender van mening dat de vrijheid van de honden in het asiel ontnomen werd, wat leidde tot het janken en huilen van de honden. Een derde bezwaar was dat de zieke honden in het asiel tussen een groot aantal blaffende en woedende honden moesten verblijven, waardoor zij dubbel zouden lijden. Ten vierde kwamen gezonde honden in de asielen in aanraking met zieke honden, wat voor besmettingen kon zorgen. Tevens heerste onrust onder de honden in het asiel, wat volgens de inzender een oorzaak was van hondsdolheid. Tenslotte ontving het dierenasiel van de inzender kritiek op het afmaakbeleid, waarbij de medewerkers verweten werd de asioldieren te vergiften wanneer die niet snel genoeg genazen.⁴⁹

Deze inzender en veel buurtbewoners baseerden zich op de Fabriekswet uit 1875, waarin vastgesteld stond dat inrichtingen die gevaar, schade of hinder konden veroorzaken een vergunning dienden te krijgen van de gemeente.⁵⁰ De overlast die het dierenasiel volgens de inzender en buurtbewoners veroorzaakte door het blaffen en huilen van de honden, zorgde volgens hen voor voldoende hinder aan de wijk om het asiel te laten sluiten. Deze kwestie werd in de gemeenteraad besproken en in op 2 juli 1878 bepaalde de gemeente dat het asiel niet viel binnen de bepalingen van de fabriekswet.⁵¹ Het asiel mocht doorgaan met de werkzaamheden.

Ook op het Utrechtse dierenasiel ontstond in de vroege jaren kritiek vanuit stadsbewoners. In de kritiek op de komst van dit dierenasiel is een verandering te zien in de houding van mensen tegenover dieren en dierenasielen. Waar bij de oprichting van het Haagse dierenasiel met name kritiek werd geleverd op het doel van het dierenasiel en de overlast die het veroorzaakte, was de kritiek op het Utrechtse dierenasiel meer gericht op het afmaken van de dieren. Verschillende stadsbewoners hadden zich kritisch uitgelaten over de hoeveelheden dieren die de medewerkers van het dierenasiel afmaakten.⁵² Het asielfbestuur reageerde op deze aantijgingen met de melding dat zij een termijn van veertien dagen aanhielden waarin zij

⁴⁹ Ingezonden stukken, *Het Vaderland* (21 mei 1878).

⁵⁰ Jacques Oppenheim, *Wet van den 2den juni 1875 (Staatsblad no. 95) tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken.* (Groningen, 1875).

⁵¹ *Gemengd Nieuws, Het nieuws van den dag: kleine courant* (4 juli 1878).

⁵² Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1909.

zochten naar een nieuwe eigenaar voor de dieren, voordat zij overgingen op het afmaken. Voor een ‘gezond, levenslustig exemplaar’ werd dit termijn vaak overschreden.⁵³ Ook maakte het asielbestuur van deze mogelijkheid gebruik om een oproep te doen om dieren niet af te geven bij de politie. Zwerfhonden die bij het dierenasiel waren binnengebracht kregen een termijn van veertien dagen waarin de eigenaar ze op kon halen. De politie hanteerde een termijn van drie dagen totdat de dieren afgemaakt werden, wanneer zij niet opgehaald waren door hun eigenaar.⁵⁴ Zo wilde het asielbestuur het afmaken van zwerfdieren door de politie voorkomen.

Aanhoudende financiële problemen zorgden in de jaren tachtig van de negentiende eeuw voor pogingen van het Haagse asielbestuur om nieuwe inkomstenbronnen te genereren. Deze zoektocht naar nieuwe inkomstenbronnen resulteerde in de eerste samenwerking van het dierenasiel met de gemeente. Daarnaast ontstond hierdoor ook een uitbreiding in de werkzaamheden van het dierenasiel met de oprichting van een dierenpension. In later opgerichte dierenasielen werd het tegen betaling verzorgden van dieren standaard geïntegreerd in de werkzaamheden. In Den Haag groeide het aantal ondergebrachte zwerfdieren snel. Het dames-comité beschikte nog maar over beperkte fondsen, waardoor de stichting over te weinig geld beschikte om een verhuizing te financieren. Daarom besloot Mevrouw van Maning-Thesing zelf een nieuw terrein te financieren voor de bouw van een dierenasiel aan de Ammunitiehaven. De kosten van deze financiering werden gerestitueerd wanneer de vereniging over genoeg fondsen beschikte.⁵⁵ In het jaar 1881 kwam mevrouw Van Maning-Thesing echter te overlijden en het asiel begon steeds meer te kampen met een gebrek aan financiële middelen. Om de opbrengsten van het asiel te verhogen werd door het asielbestuur in 1885 aan de gemeenten van Den Haag en Utrecht gevorderd dat het asiel een vergoeding van driehonderd gulden per jaar kreeg voor dieren die door de Haagse politie werden overgedragen, en tweehonderd gulden voor de dieren van de Utrechtse politie. De Haagse gemeente besloot een subsidie van honderdvijftig gulden toe te wijzen, de gemeente Utrecht wees deze vraag af.⁵⁶

Door blijvende financiële tekorten zocht het asielbestuur naar nieuwe bronnen van inkomsten. Deze werden gevonden in het tegen betaling opvangen van huisdieren. Vanaf het jaar 1885 ving het asiel niet alleen zwerfhonden op, maar diende deze ook als pension waar

⁵³ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1909.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144 Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

⁵⁶ Ibidem.

mensen hun hond tegen een vergoeding van één gulden per week konden laten verzorgen. Dit pension was opgericht met het doel om inkomsten te genereren, zodat het asiel over voldoende fondsen beschikte om de hoofdtaak van het opvangen van zwerfhonden te kunnen voortzetten.⁵⁷ Het dierenasiel was zo niet langer alleen een opvangplek voor zwerfdieren, maar vervulde ook een nieuwe maatschappelijke functie. De mogelijkheid om huisdieren tijdelijk onder te brengen gaf mensen nieuwe mogelijkheden om langere perioden van huis te blijven zonder dat zij zich om hun huisdieren hoefden te bekommeren. Het Utrechtse dierenasiel, dat een kwart eeuw later opgericht was, begon in 1903 al met het aanbieden van betaalde opvang van huisdieren om de opvang van zwerfdieren te kunnen financieren. In beide dierenasielen was de betaalde verzorging van huisdieren met name een inkomstenbron om de hoofdtaak van de dierenasielen, de opvang van zwerfdieren, te kunnen betalen.

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw deed zich nog een interessante ontwikkeling voor in het Haagse dierenasiel. Waar het asiel in 1877 opgericht was door een comité bestaande uit vijf vrouwen, bestond het asielbestuur in de periode 1886-1927 enkel nog maar uit mannen. Helaas zijn er geen bronnen overgebleven die inzichten bieden in de wijzigingen van het asielbestuur in de periode 1877-1887. Over de oorzaken van deze verandering valt daarom geen uitsluitsel te geven. Wel is het opmerkelijk dat het vrouwelijke aandeel van de algemene dierenbescherming in deze periode juist toenam. In 1870 betrof het vrouwelijke aandeel van de Haagse afdeling van de NVBD 21,7 procent. Deze was in het jaar 1888 gestegen tot 33,9 procent.⁵⁸ Deze feminisering zette zich voort tot een aandeel van 47,7 procent in 1914. Waar in de algemene dierenbescherming dus een feminisering optrad, nam het aantal vrouwen in het bestuur van het Haagse dierenasiel juist af. Wel werd gezocht naar vrouwelijke leden om een dames-comité te vormen, die het mannelijke bestuur bij konden staan. Hiervoor kon het bestuur aanvankelijk geen kandidaten vinden. Pas in 1894 werd een nieuw dames-comité opgericht, die het volledig mannelijke bestuur in hun taken bij kon staan.⁵⁹ Deze werd echter in het jaar 1896 alweer ontbonden. In 1927 trad mevrouw Van den Broek D'obrenan toe tot het bestuur als commissaris, waarmee zij het eerste vrouwelijke bestuurslid was in meer dan veertig jaar tijd.

Ondanks het feit dat het asielbestuur in de periode 1886-1927 enkel uit mannen

⁵⁷ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144 Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

⁵⁸ C.A. Davids, Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog; *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 157-200, aldaar 166.

⁵⁹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1894-1895.

bestond, bleven vrouwen een grote invloed hebben op het voortbestaan van het asiel. Een grote meerderheid van de donateurs aan het dierenasiel bestond uit vrouwen.⁶⁰ Opmerkelijk genoeg deed deze verandering in de samenstelling van het bestuur zich niet voor bij het Utrechtse dierenasiel. Hier bleef het bestuur tot 1930 volledig uit vrouwen bestaan. Pas in het jaar 1930 trad het eerste mannelijke lid toe tot het asielbestuur. Het bestuur werd hier niet overgenomen door mannen. Vrouwen bleven een gelijkwaardig deel uitmaken van het asielbestuur. De samenstellingen van de besturen van de dierenasielen konden onderling dus veel van elkaar verschillen.

Zowel het dierenasiel in Den Haag als in Utrecht raakte enkele jaren na de oprichting in conflict met de gemeente over de opvang en het afmaken van zwerfdieren. Door zowel het Haagse als het Utrechtse asielbestuur werd ingezet om het opnemen en afmaken van de dieren in de gemeente volledig over te nemen van de politie. Beide asielbesturen raakten hierdoor in een jarenlang durend geschil met de gemeente over het afmaakbeleid van zwerfdieren. Voor het Haagse dierenasiel begon het conflict met de gemeente door een uitbraak van hondsdolheid in 1888. Deze uitbraak bracht het Haagse dierenasiel in nieuwe financiële problemen en zorgde voor een breuk in de samenwerking met de Haagse gemeente.

Onder de zwerfhonden die door de politie waren ingebracht, constateerde een veearts symptomen van hondsdolheid. Om een verdere uitbraak te voorkomen moesten niet alleen de gediagnostiseerde honden worden afgemaakt, maar ook tachtig andere honden waarmee deze dieren in aanraking waren geweest.⁶¹ De klacht die de inzender van de brief eerder had genoemd dat gezonde honden in aanraking kwamen met zieke dieren in het asiel, bleek dus een gegronnd bezwaar te zijn. De gemeente legde het dierenasiel op om de opvang van zwerfhonden voortaan op te delen in drie verschillende compartimenten. Door gebrek aan financiële middelen beschikte het asielbestuur niet over genoeg geld om te voldoen aan deze verbouwing, waardoor de Haagse gemeente de samenwerking met het asiel opzegde totdat aan deze eis voldaan werd. De politie bleef jaarlijks nog meer dan tweehonderd zwerfhonden sturen naar het dierenasiel, maar nam voortaan zelf het gros van de zwerfhonden op om af te maken. Met het opzeggen van de samenwerking liep het asiel ook de toegewezen subsidie van tweehonderd gulden vanuit de gemeente mis.

Door de opzegging van de samenwerking tussen de gemeente en het dierenasiel nam

⁶⁰ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslagen over de jaren 1894-1895 tot en met 1918-1919; Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslagen over de jaren 1920 – 1927.

⁶¹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144 Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

de politie het afmaken van zwerfhonden in Den Haag grotendeels over. De politie doodde de dieren bij de gemeentelijke ‘Aschstaal’, een vuilnis-opslagplaats in Den Haag. Hier plaatste de politie meerdere honden tegelijkertijd in een kooi die zij vervolgens onder water hielden totdat alle dieren dood waren.⁶² Dit leidde tot kritiek vanuit het asielbestuur en het bestuur van de NVBD, die betoogden dat de honden beter pijnloos in het dierenasiel afgemaakt konden worden dan ze te laten verdrinken. Oproepen van het asielbestuur en de NVBD om de zwerfhonden pijnloos af te maken in het dierenasiel hadden weinig effect op de gemeenteraad.⁶³

De verbouw van het dierenasiel in de drie compartimenten leek de enige oplossing om de samenwerking weer terug op de rails te krijgen. Om nieuwe fondsen te werven voor verbouwingen van het dierenasiel besloot het asielbestuur daarom in 1890 om meer bekendheid te creëren voor het dierenpension.⁶⁴ In 1893 was uiteindelijk genoeg geld opgebracht om een verbouwing te financieren en zo te voldoen aan de eisen van de gemeente. Verzoeken aan de burgermeester en wethouders om het afmaken van honden over te nemen van de politie werden echter niet ingewilligd. Waar de gemeente van Den Haag vanaf het jaar 1878 nog betrokken was bij het streven van het dierenasiel om zwerfdieren op te vangen en pijnloos af te maken, leek deze betrokkenheid uit angst voor een nieuwe uitbraak van hondsdolheid weg te vallen. Meerdere verzoeken van het asielbestuur en de NVBD om het afmaken van de honden volledig over te nemen van de politie werden afgewezen. Voor de zwerfhonden die de gemeente wel bij het asiel onderbracht, betaalden zij niet langer een subsidie aan het asiel. Ook diende het dierenasiel een bedrag van vijftwintig cent per afgemaakte hond te betalen aan de gemeente voor het ophalen van de kadavers.⁶⁵ Zo ontmoedigde de gemeente het afmaken van zwerfhonden door het dierenasiel.

In 1897 besloot de gemeente om op aandringen van het asielbestuur en de NVBD om zwerfhonden voortaan afzonderlijk te verdrinken. Verder was de gemeente niet bereid om het afmaken de dieren volledig over te dragen aan het asiel. Ook was de gemeente niet bereid om de kosten voor het ophalen van de kadavers op zich te nemen. In het jaar 1901-1902 kwam het asielbestuur uiteindelijk tot een overeenkomst met de gemeente om de dode honden voor een jaarlijks bedrag van honderd gulden af te halen. Na lang aandringen werd vanaf 1904 bepaald dat de gemeente de afhaalkosten vergoedde. Na een decennia lang durend geschil

⁶² Verspreide berichten, *Het Vaderland* (21 oktober 1889).

⁶³ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144 Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1897-1898.

kwamen het Haagse asielbestuur en de gemeente in het jaar 1926 eindelijk tot een overeenkomst voor het afmaken van zwervhonden. Het asiel mocht per 1 februari van dat jaar tegen een vergoeding van zevenhonderd gulden per jaar het opvangen en afmaken van alle zwervdieren in de stad op zich nemen.⁶⁶

Het conflict tussen het Utrechtse asielbestuur en de gemeente had een andere oorzaak. Hier bestond de onenigheid niet over de wijze van afmaken van de dieren, maar over het opvangtermijn. Waar het dierenasiel een termijn aanhield van veertien dagen totdat men overging tot het afmaken van zwervhonden, hanteerde de gemeente een termijn van drie dagen. De opgevangen zwervhonden van de Utrechtse politie werden aanvankelijk op locaties van de politie zelf ondergebracht. Hier konden eigenaren hun honden drie dagen lang ophalen. Na dit termijn bracht de politie de dieren naar het dierenasiel, waar asielmedewerkers door middel van het asphixiatietoestel de dieren pijnloos afmaakten. Zwervhonden die door particulieren bij het dierenasiel zelf ondergebracht werden, kregen een termijn van veertien dagen waarin een nieuwe eigenaar voor de dieren werd gezocht.

In het jaarverslag over het jaar 1905 toonde het asielbestuur zich dankbaar voor het feit dat de dieren die bij de politie waren afgeleverd, afgemaakt mochten worden door de tussenkomst van het asiel. Hierdoor hoefden zij niet meer te worden afgemaakt ‘met de hardheid van vroeger’.⁶⁷ Het asielbestuur was echter van mening dat zij voor deze honden een nieuwe eigenaar konden vinden. Daarom vroeg het asielbestuur aan het dagelijks bestuur van de gemeente of het mogelijk was om het termijn van drie dagen te verlengen en of het asielbestuur deze dieren zelf op kon vangen in het dierenasiel.⁶⁸ In het jaar 1907 gaf de Utrechtse burgemeester toestemming om de zwervdieren op te vangen in het Utrechtse dierenasiel. De zwervhonden bleven echter in het bezit van de gemeente. Over de lengte van het termijn, totdat overgegaan werd tot het doden van de honden, kon het asielbestuur echter niet tot een overeenkomst komen met de gemeente. Na meerdere onsuccesvolle pogingen om de gemeente te overtuigen om het termijn te verlengen, begon het asielbestuur circulaire naar zowel leden als niet-leden te sturen met advertenties voor het dierenasiel. Met deze circulaire wilden zij lezers informeren over het feit dat zij zowel zwervdieren als huisdieren gratis bij het dierenasiel mochten deponeren. Ook deden zij een oproep aan de stadsbewoners om dieren niet bij de politie af te brengen. Hiermee wilde het asielbestuur voorkomen dat de

⁶⁶ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 136, overeenkomst betreffende het afhalen, verzorgen en afmaken van opgevangen honden.

⁶⁷ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1905.

⁶⁸ Ibidem.

asielmedewerkers de honden binnen het korte termijn van drie dagen af moesten maken. Zo probeerden zij de verantwoordelijkheid over zwerfhonden in Utrecht over te nemen, zonder afhankelijk te zijn van het gemeentebeleid.

Onder stadsbewoners bestond in zowel Den Haag als Utrecht toenemende vraag naar de werkzaamheden van de dierenasielen. In het Haagse dierenasiel deed zich vanaf het jaar 1893 een grote groei voor in het aantal dieren dat in het dierenasiel werden ondergebracht en afgemaakt. Dit aantal groeide tot aan de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog met een gestaag tempo. In het jaar 1893-1894 brachten particulieren en de politie 314 honden en katten naar het dierenasiel om een nieuwe eigenaar voor te vinden. In het jaar 1899-1900 was dit toegenomen tot een aantal van 744 honden en katten die waren ingebracht door particulieren en de politie om een nieuwe eigenaar voor te vinden. In het jaar 1912-1913 nam dit aantal toe tot maar liefst 1.880 honden en katten. Deze grote toename in de instroom van honden en katten die het dierenasiel op kon vangen was met name het gevolg van de vele uitbreidingen van het dierenasiel. Deze grote uitbreidingen konden gefinancierd worden door een enorme toename in de vraag naar het betaald onderbrengen van huisdieren in het dierenpension.

In het Haagse dierenpension was in het jaar 1893-1894 het totale aantal betaalde verpleegdagen voor honden 3.652 dagen.⁶⁹ Dit aantal verhoogde in het jaar 1899-1900 tot een aantal van 9.176 dagen.⁷⁰ In het jaar 1912-1913 was dit aantal verhoogd tot maar liefst 23.455 verpleegdagen.⁷¹ Voor deze toename van het aantal dieren in het dierenpension kunnen meerdere oorzaken aangewezen worden. Steeds meer mensen brachten hun huisdieren onder in het dierenasiel wanneer zij in de zomer op vakantie gingen.⁷² Hoewel een groot gedeelte van de maatschappij nog niet het voorrecht van vakantiedagen genoot, werd het voor steeds meer Nederlanders mogelijk om op vakantie te gaan.⁷³ Vakantie was niet langer enkel aan de elite voorbehouden, maar werd ook steeds gangbaarder voor handels-en kantoorlieden, overheidspersoneel en goed georganiseerde beroepsgroepen.⁷⁴ Daarnaast steeg naast de opvang van honden ook de vraag naar het onderbrengen van katten bij het dierenpension. Daarom werd in het jaar 1893 een kattenpension opgericht, waarin jaarlijks het aantal ondergebrachte katten toenam.

De grootste verandering in de werkzaamheden van het Haagse dierenasiel voor de

⁶⁹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1893-1894.

⁷⁰ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1899-1900.

⁷¹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1912-1913.

⁷² Het Dierenasyl, *Haagse courant* (15 december 1905).

⁷³ Aaltje Hessels, *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwenwisseling* (Assen, 1973).

⁷⁴ Ibidem, aldaar 78.

Eerste Wereldoorlog zat in het aantal dieren dat in het dierenasiel afgemaakt werd. In het jaar 1893-1894 werden 138 dieren tegen betaling ingebracht om afgemaakt te worden. Voor de politie en ‘mindervermogenen’ werden 282 dieren afgemaakt.⁷⁵ In het jaar 1899-1900 werden 947 honden en katten gratis af gemaakt. Daar bovenop kwamen nog eens 374 tegen betaling afgemaakte honden en katten.⁷⁶ Deze aantallen namen in het jaar 1912-1913 toe tot maar liefst 1.408 honden en katten die door de politie en mindervermogenen afgestaan waren om afgemaakt te worden. Tegen betaling maakten de asielmedewerkers in dit jaar 988 honden en katten af.⁷⁷

Een drietal factoren had invloed op de toename van het aantal dieren dat jaarlijks in het Haagse dierenasiel afgemaakt werden. Ten eerste nam het asielbestuur in het jaar 1893 een voorstel aan om voor arme mensen (genaamd onvermogenen) het afmaken van dieren kosteloos te maken. Voor mensen met een laag inkomen (minvermogenen) werd een verlaagd tarief gesteld voor het afmaken van dieren.⁷⁸ Zo werd de keuze makkelijker voor mensen met weinig geld om hun zieke of oude huisdier bij het asiel af te laten maken. Het asielbestuur wilde op deze manier voorkomen dat het publiek anders de dieren ‘in de stadsgrachten of buitensloten wreedaardiglijk had kunnen zien verdrinken of drijven’, of dat de dieren door een andere wijze ter dood gebracht werden.⁷⁹ Het op pijnloze wijze laten doden van huisdieren werd zo aantrekkelijker gemaakt door het asielbestuur. Daarnaast kan ook de komst van een elektrische tram in Den Haag in 1904 aangewezen worden als een oorzaak van deze verhoging. Volgens een krantenbericht in de *Utrechtse courant* gebeurden met de komst van de tram veel ongelukken met zwerfdieren, die vervolgens in het dierenasiel afgemaakt werden.⁸⁰

Ten derde vergemakkelijkte het afmaken van dieren door de aanschaf van een asphixiatietoestel. In het jaar 1894 had ene heer Heembruggen in opdracht van het bestuur van de NVBD een onderzoek uitgevoerd naar het gebruik van verstikkingstoestellen voor dieren in Brussel.⁸¹ Heembruggen was positief gesteld over de werking van het toestel en zag mogelijkheden voor de aansluiting van een dergelijk toestel in het dierenasiel in Den Haag. In

⁷⁵ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1893-1894.

⁷⁶ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1899-1900.

⁷⁷ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1912-1913.

⁷⁸ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1893-1894.

⁷⁹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1894-1895.

⁸⁰ Het dierenasiel, *Haagse courant* (15 december 1905).

⁸¹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 135, brief van de heer Heembruggen aan het bestuur van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren over het gebruik van het asphixiatietoestel in Brussel (5 mei 1894).

de loop van het jaar 1894 werd het toestel aangesloten en in gebruik genomen. Een interessante opmerking in het jaarverslag was dat het toestel enkel was aangeschaft om het personeel te beschermen bij het afmaken van zwerfhonden.⁸² Volgens het jaarverslag was voorgekomen dat ‘kwaadaardige honden of honden behept met of verdacht van speciale kwalen’ gevaar opleverden voor degene die belast was met het doden van de honden. De overgang van de bedwelming van honden door middel van chloroform naar de verstikking van de dieren in een verstikkingstoestel leek dus niet te maken te hebben met het welzijn van de dieren bij het afmaken. Deze had vooral te maken met het toegenomen gemak waarmee de dieren afgemaakt konden worden aan de hand van dit toestel.

Ook in Utrecht vonden veel uitbreidingen plaats in het dierenasiel door een toename van het aantal opgenomen dieren. Zo vonden uitbreidingen plaats in de kennels en het dierenpension. Ook begon het dierenasiel vanaf 1910 samen te werken met negen stalhouders verspreid over de stad, waar stadsbewoners hun dieren ter adoptie af konden leveren. Vervolgens werden de dieren daar door een medewerker van het dierenasiel opgehaald. De afstand die stadsbewoners af moesten leggen om een dier af te staan werd zo korter. Het asielbestuur hoopte zo dat meer stadsbewoners bereid waren om hun dier bij het asiel af te staan.⁸³

Waar het Utrechtse asiel in het jaar 1903-1904 238 huisdieren verpleegde en 478 zwerfdieren opnam, was dit in het jaar 1913 gestegen tot de verpleging van 524 huisdieren en 1.440 dieren die door particulieren en de politie aan het asiel waren afgestaan. Over het aantal dieren dat asielmedewerkers jaarlijks afmaakten zijn helaas geen duidelijke cijfers te achterhalen. Echter valt te stellen dat dit getal ook toenam, aangezien het aantal dieren dat ingebracht werd door de politie ook jaarlijks toenam. Ook bedankte het asielbestuur in haar jaarverslagen de NVBD, van wie het in bruikleen gegeven asphixiatietoestel ieder jaar haar ‘diensten bewees aan het asiel’.⁸⁴

Naast het opnemen van zwerfdieren, verplegen van dieren in het pension en het afmaken van dieren ontstond in 1910 in het Haagse dierenasiel een nieuwe werkzaamheid. In dit jaar werd in het dierenasiel een polykliniek opgericht, waar huisdiereigenaren terecht konden voor een consult of een kleine behandeling van hun huisdier.⁸⁵ Voor de werkzaamheden in deze polykliniek stelde het asielbestuur een dierenarts en een verpleger

⁸² Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1893-1894.

⁸³ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1910.

⁸⁴ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslagen 1903-1913.

⁸⁵ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144 Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

aan. Met de oprichting van deze polykliniek hoopte het asielbestuur de publieke belangstelling voor het dierenasiel te vergroten. In het jaar 1911 werd deze polykliniek uitgebreid met een ziekeninrichting. Niet langer werden alleen gezonde dieren door het asiel opgevangen, maar konden mensen ook met hun zieke huisdieren bij het dierenasiel terecht.

Opmerkelijk bij beide dierenasielen was de persoonlijke betrokkenheid van de leden bij de bescherming van de zwerfdieren. De persoonlijke investering in de aankoop van een nieuw terrein voor het Haagse dierenasiel en het kosteloze opstellen van de bouwplannen voor het nieuwe dierenasiel in Utrecht toonden de betrokkenheid van de leden van de vroege dierenbeschermingsbewegingen bij het oprichten en uitbreiden van de dierenasielen. Ook het opnemen en verzorgen van de dieren bij de leden van de Utrechtse dierenasielen thuis en de jarenlange inzet van beide asielbesturen om de taak van het afmaken van zwerfhonden volledig over te nemen van de gemeenten, toonden veel persoonlijke betrokkenheid bij de het streven om de wreedheden tegen dieren in de steden tegen te gaan. Daarnaast ontstond op beide dierenasielen in de vroege jaren kritiek. Deze was gericht op de oprichting van een instelling die zwerfdieren opving en de overlast die de dierenasielen veroorzaakten. Ook ontstond al lokale kritiek op het aantal dieren die in het Utrechtse dierenasiel werden afgemaakt. Tevens zorgde de vraag naar meer inkomsten voor de integratie van dierenpensions in de dierenasielen. Naar deze werkzaamheid ontstond, mede door de toename van het aantal Nederlanders met vakantiedagen, in het verloop van de twintigste eeuw steeds meer vraag.

Uitbreidingen van de werkzaamheden in de twintigste eeuw

Gedurende de Eerste Wereldoorlog maakten zowel het Haagse als het Utrechtse dierenasiel financieel een moeilijke periode door. Bij beide dierenasielen ontstonden schaarsten in de voeding voor de dieren. De stijgende kosten van levensmiddelen was voor veel leden aanleiding om de contributie voor de dierenasielen op te zeggen.⁸⁶ Wel kregen de dierenasielen gedurende de Eerste Wereldoorlog een nieuwe functie. Zowel het Haagse als het Utrechtse dierenasiel stelde zich open voor de opvang van honden en katten van Belgische oorlogsvluchtelingen. Deze dieren werden maandenlang kosteloos verzorgd in de dierenasielen.⁸⁷ Ook stelde het Haagse asiel zich bereid om mitrailleurhonden, die afgekeurd

⁸⁶ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1914-1915.

⁸⁷ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1914-1915; Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1914.

waren door het Belgische leger, op te vangen in het asiel.⁸⁸ Zo vervulden beide dierenasielen een taak bij de opvang van oorlogsvluchtelingen. Bij de Watersnoodramp in het jaar 1953 speelde het Utrechtse dierenasiel wederom een rol in het opvangen van dieren uit een rampgebied. Elf honden en drieëntwintig katten werden gedurende de Watersnoodramp vanuit het rampgebied naar het dierenasiel gebracht. Hier werden de dieren voor een periode van drie maanden kosteloos verzorgd in het dierenasiel. Na deze periode brachten de asielmedewerkers de dieren naar het gemeentehuis van 's Grevendeel, in welke gemeente de meeste dieren gevonden waren. Hier konden zij veel van deze dieren herenigen met hun eigenaren. Voor de overige dieren konden zij nieuwe eigenaren vinden.⁸⁹

Door de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog werd de nieuwe polikliniek van het Haagse dierenasiel in 1914 gesloten. De aangestelde dierenarts was gemobiliseerd voor de oorlog.⁹⁰ Om toch aan de vraag naar behandelingen en consulten voor huisdieren te kunnen voldoen, deed het Haagse asielbestuur aan alle dierenartsen in Den Haag een oproep dat de behandeling van cliënten in het dierenasiel plaats kon vinden.⁹¹ De benodigdheden waren hier immers al voor aanwezig. Er bleek voldoende vraag te zijn naar de gratis consulten van dierenartsen in het dierenasiel. In 1915 ontving het asiel al meer dan 400 personen die op consult kwamen voor zieke dieren. Naast honden- en katteneigenaren werden ook consulten gegeven aan mensen met duiven, kippen, kanaries, geiten, konijnen en zelfs apen.⁹²

Beide dierenasielen hadden het moeilijk met de toenemende kosten voor levensmiddelen, de afname van contributiegelden en afgenomen opbrengsten uit de dierenpensions. De dierenasielen werden in deze periode bijgestaan door de NVBD, die door middel van financiële en logistieke hulp de dierenasielen voldoende steun bood om met de werkzaamheden door te gaan.⁹³ Onder leiding van de NVBD werd in een kantoor in het Haagse dierenasiel een distributiebedrijf opgericht, die gemachtigd was vanuit de Nederlandse overheid. Vanuit dit kantoor werd de verstrekking van het gebruikelijke hondenvoer, genaamd 'hondenbrood', over heel Nederland geregeld. Niet veel later werd deze gevolgd door een kantoor die dezelfde regeling trof voor paardenvoedsel. Daarnaast werden in het Utrechtse asiel de tarieven voor het dierenpension verhoogd om aan de prijsstijgingen van levensmiddelen te voldoen.

⁸⁸ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1916-1917.

⁸⁹ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1953.

⁹⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslagen 1914-1915.

⁹¹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1914-1915.

⁹² Ibidem.

⁹³ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1916-1917.

Een nieuw probleem waar de dierenasielen mee kampten was een afname in het ledenaantal. In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog hadden veel mensen niet langer de financiële middelen om de dierenasielen door middel van donaties te steunen. Vanaf het eerste jaar van de oorlog waren de ledenaantallen afgenomen. Dit aantal nam niet toe na 1918, maar bleef verder afnemen. Financiële hulp bieden aan de bestrijding van de wreedheden tegen zwerfdieren werd voor veel leden een uitgave waarop bezuinigd kon worden. Zo daalde het aantal donateurs, leden en begunstigers van het Haagse dierenasiel in 1920 van 452 naar 362.⁹⁴ Ook het Utrechtse dierenasiel rapporteerde een daling in het aantal donateurs en leden.⁹⁵

De nasleep van de Eerste Wereldoorlog had ook zijn effect op een toenemend aantal dieren die mensen naar de dierenasielen brachten. De economische gevolgen die de oorlog had voor Nederland, zorgde ervoor dat meer mensen hun huisdieren naar de dierenasielen brachten. Het Utrechtse asielbestuur merkte op dat er heel weinig nieuwe aanvragen binnenkwamen om dieren van het asiel te adopteren.⁹⁶ Hierdoor konden de asielmedewerkers voor weinig dieren een nieuw tehuis vinden. Daarnaast was de vraag naar het afmaken van dieren van huisdiereigenaren toegenomen. Zo stegen de aanvragen in het Utrechtse dierenasiel voor het afmaken van huisdieren ten opzichte van het aantal adoptieaanvragen.⁹⁷ Wel was het aantal opgenomen zwerfdieren gedaald tot een aantal van negenenvijftig. Hieruit concludeerde het asielbestuur dat minder mensen hun huisdier de straat op zetten, wat leidde tot minder straathonden.⁹⁸ De stap voor mensen om hun huisdier naar het dierenasiel te brengen was door de dierenasielen makkelijker geworden. Huisdiereigenaren lieten hun dier liever pijnloos afmaken dan dat zij het dier aan het eigen lot overlieten op straat. Hoewel het Haagse asielbestuur niet dergelijke conclusies trok, zijn vergelijkbare cijfers terug te vinden in de jaarverslagen. Zo was het totale aantal ingebrachte zwerfdieren in het jaar 1923 523 dieren. Dit tegenover 1.988 dieren die door particulieren waren ingebracht en een totaal van 2.049 dieren die in dat jaar werden afgemaakt.⁹⁹ Het oorspronkelijke doel van de dierenasielen, het verminderen van de wreedheden tegen zwerfdieren in de steden, leek na de Eerste Wereldoorlog steeds meer te zijn behaald. Na de Eerste Wereldoorlog bleven de aantallen dieren die naar het asiel gebracht werden om een nieuwe eigenaar voor te vinden, af te maken

⁹⁴ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1920.

⁹⁵ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1921.

⁹⁶ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1922.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1923.

of te verzorgen in het pension gestaag toenemen.

In de jaren twintig behoorde de introductie van gemotoriseerd vervoer om de werkzaamheden uit te voeren tot een nieuwe ontwikkeling binnen de dierenasielen. Omdat het Haagse dierenasiel vanaf 1926 het opnemen en afmaken van zwerfdieren volledig overnam van de gemeente, had het een vervoersmiddel nodig om zwerfdieren op te halen en de lijken van de in het dierenasiel afgemaakte zwerfdieren naar het slachthuis te brengen. Om dit vervoer snel en efficiënt te laten verlopen, werd door het Haagse asielbestuur in 1926 een Ford bestelbus aangeschaft. Door het bezit van de bestelbus kon tevens de eerste hulpdienst voor zwerfdieren uitgebreid worden. Deze bus met aanhangwagen kon in een korte tijd uitrukken om gewonde en zieke dieren op te halen.¹⁰⁰ Na een melding van de politie of een telefonische oproep van stadsbewoners die een gewonde hond hadden aangetroffen, kon in enkele minuten de bestelauto klaarstaan om het dier op te halen. Op deze manier werden stadsbewoners en de politie direct betrokken bij de verzorging en opvang van honden in de stad. De opgehaalde dieren konden in het dierenasiel verpleegd worden, en desnoods spoedig worden afgemaakt. Naast de auto was ook een fiets uitgerust met een dierenmand waarmee dieren opgehaald werden.¹⁰¹

Deze dienst werd door stadsbewoners en de politie in toenemende mate gebruikt. De bestelbus rukte in het eerste jaar 41 keer uit na meldingen van stadsbewoners en 58 maal na meldingen van de politie.¹⁰² Door jaarlijks toenemende aantallen meldingen werd in 1930 een tweede auto aangeschaft. In dat jaar werd 74 keer uitgerukt door meldingen van stadsbewoners en maar liefst 251 maal na een melding van de politie.¹⁰³ Veel stadsbewoners bekommerden zich dus in de jaren twintig al om het lot van de zwerfdieren. Zij maakten gebruik van de diensten van het dierenasiel door meldingen door te geven, waardoor de zwerfdieren konden worden opgevangen. Daarnaast bleef de politie, ondanks dat de opvang van zwerfdieren volledig was overgenomen door het dierenasiel, door het melden van gewonde zwerfhonden in de stad een actieve rol spelen in de opvang van zwerfdieren.

Ook het dierenasiel in Utrecht nam vanaf de jaren twintig gebruik van een gemotoriseerd voertuig. Hier had het gemotoriseerd vervoer niet de functie om na meldingen van stadsbewoners of de politie uit te rukken om gewonde zwerfdieren op te halen. Het gemotoriseerd vervoer was hier met name bedoeld om makkelijker zwerfdieren te kunnen

¹⁰⁰ In het Haagsch dierenasyl, *Het Vaderland* (26 mei 1926).

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1926.

¹⁰³ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1930.

vervoeren. In 1922 schafte het asielbestuur een motorfiets met een gesloten bak aan, waarmee de asielmedewerkers makkelijker en sneller dieren konden ophalen en wegbrengen.¹⁰⁴ Drie jaar later werd deze vervangen door een auto. Naast het drooghouden van de bestuurder en het veroorzaken van minder stress bij de dieren, vergrootte deze auto ook de publiciteit van het asiel door in grote letters de naam van het asiel op de zijkant te schilderen.

Voor de dierenasielen was groeiende publiciteit in de jaren twintig erg belangrijk. Zowel het dierenasiel in Den Haag als dat in Utrecht maakte na de Eerste Wereldoorlog moeilijke financiële tijden door en was zeer afhankelijk van donaties en contributiegelden. Beide asielbesturen vergrootten de publiciteit door bijvoorbeeld advertenties te plaatsen in plaatselijke kranten en reclameborden op te hangen bij een tentoonstelling van de Vereniging van Huisvrouwen.¹⁰⁵ Deze advertenties promootten spreekuren met een dierenarts in het dierenasiel en spoorden mensen aan om zwerfdieren en dieren waarvan men zich wilde ontdoen, naar het asiel te brengen.¹⁰⁶

Ondanks de vergrootte publiciteit van het Utrechtse dierenasiel was de maatschappelijke bereidheid om financiële steun aan het dierenasiel te verlenen niet zo hoog als dat het asielbestuur aanvankelijk verwachtte. In het jaar 1926 besloot het asielbestuur om op zoek te gaan naar een nieuwe locatie voor het dierenasiel. Aanhoudende klachten van buurtbewoners over geluidsoverlast en beperkte ruimte voor de toename in de aantallen opgevangen dieren zorgden ervoor dat het bestuur op zoek ging naar een locatie buiten het stadscentrum, die nog goed bereikbaar was met de tram of auto.¹⁰⁷ Hiervoor werd in 1928 een nieuwe locatie gevonden die in 1930 in gebruik werd genomen. Het asielbestuur had gerekend op veel financiële steun van stadsbewoners die zij bereid achtten grote bedragen, door middel van een renteloos voorschot, aan het asiel te lenen.¹⁰⁸ De bereidheid was hiervoor echter lager dan dat het asielbestuur aanvankelijk op rekende, waardoor het asiel genoodzaakt was om de bouw te financieren door middel van obligaties. Hiervoor werd een bedrag van dertigduizend gulden uitgeschreven, welke in obligaties van honderd gulden met een rente van drie procent werden uitbetaald.¹⁰⁹ Het asielbestuur uitte zich teleurgesteld in de beperkte respons van

¹⁰⁴ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1922.

¹⁰⁵ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1925.

¹⁰⁶ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 148, krantenadvertenties uit het jaar 1925 van de kranten *Avondpost*, *Nieuwe Courant*, *Residentiebode*, *Vaderland* en de *Haagsche Courant* voor spreekuren bij het dierenasiel; Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1925.

¹⁰⁷ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1926.

¹⁰⁸ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1929.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

financiers voor de verbouw, maar stemde zich wel gelukkig met de steun die zij ontvingen van stadsbewoners en de Utrechtse afdeling van de NVBD.¹¹⁰

Halverwege de jaren twintig leidden toenemende aantallen dieren die in Nederlandse dierenasielen afgemaakt werden tot groeiende maatschappelijke kritiek. Deze kritiek was niet per se gericht op het doden van de dieren zelf, maar met name op de pijn die de dieren ervoeren bij het afmaken zelf. Daarom werd in het jaar 1925 een commissie opgericht door de NVBD die onderzoek deed naar pijnloze wijzen om dieren te doden. Deze commissie onderzocht de effectiviteit van het doden van dieren door middel van gas en concludeerde dat deze methode ‘uitstekend bruikbaar’ was.¹¹¹ Bij een hoog percentage koolstofmonoxide in de verstikkingskamer trad onmiddellijke bewusteloosheid op, waarna de dieren binnen een minuut stierven. Bij een percentage van vijftien tot twintig procent koolstofmonoxide duurde het vijftien seconden tot bewusteloosheid optrad en de dieren vervolgens pijnloos stierven.¹¹² Volgens de commissie was het gebruik van gas zeer efficiënt en bestond geen reden om tegen het gebruik hiervan te zijn.¹¹³ Het doden van dieren door middel van elektrocutie behoeft door de efficiëntie van het gas door de commissie ook niet onderzocht te worden.¹¹⁴

Ondanks dit rapport bleef de kritiek op het gebruik van verstikkingskamers in de dierenasielen groeien. Steeds meer kritiek kwam vanuit de overtuiging dat het afmaken van dieren door middel van gas niet pijnloos verliep. Om de critici tegemoet te komen organiseerde het Haagse asielbestuur in mei 1926 een rondleiding aan de Haagse burgermeester en wethouders, die hun goedkeuring uitspraken over de werkzaamheden binnen het dierenasiel.¹¹⁵ Ook stelde het asiel zich op een zondagmiddag open voor het publiek, zodat de stadsbewoners konden zien welke werkzaamheden het dierenasiel verrichtte.¹¹⁶ Hoewel het asielbestuur volhield dat bij het gebruik van een verstikkingsmachine dieren pijnloos afgemaakt konden worden, besloten zij in het jaar 1927 om een klein verstikkingstoestel aan te schaffen. Dit was een ‘gasklok’, die over de dieren heen werd gehangen en vervolgens volgepompt werd met koolstofmonoxide. Door de beperkte grootte van dit toestel kon de tijd van het afmaken van dieren worden verkort.¹¹⁷

¹¹⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1929.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Dierenbescherming, *Nieuwe Rotterdamse Courant* (11 maart 1926).

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Bezoek van de burgermeester aan het Dieren-Asyl, *Vaderland* (12 mei 1926); Het Dierenasyl, *Haagsche Courant* (12 mei 1926).

¹¹⁶ Ingezonden stukken, *Vaderland* (31 maart 1926).

¹¹⁷ Bescherming en verpleging van dieren, *Vaderland* (12 september 1927).

In de vroege jaren dertig voltrok zich een verandering in de samenstelling van het Utrechtse asielbestuur. Waar het asielbestuur van het Haagse dierenasiel vanaf 1886 voornamelijk nog uit mannen bestond, bestond het bestuur van het Utrechtse dierenasiel tot en met het jaar 1930 uitsluitend uit vrouwen. In het jaar 1931 trad de heer Smit toe tot het bestuur van het asiel.¹¹⁸ Dit was het eerste mannelijke lid dat toetrad tot het Utrechtse asielbestuur. Hoewel het aantal mannelijke leden in de daaropvolgende jaren toenam, bleef het bestuur niet exclusief voor mannen.

Bij beide dierenasielen bleven de beperkte financiële middelen in de jaren dertig aanhouden. De economische crisis vanaf 1929 werd door beide dierenasielen aangewezen als de veroorzaker van de financiële moeilijkheden. Door het organiseren van acties probeerde het Utrechtse asielbestuur meer fondsen te werven en nieuwe leden aan het asiel te binden. Om de kas te spekken werd in het jaar 1936 door het Utrechtse asielbestuur besloten om een loterij te houden.¹¹⁹ Van de tweeduizend loten werden er achttienhonderd verkocht. Naast deze loterij werd vanaf 1938 ook jaarlijks een bazaar in het dierenasiel georganiseerd.¹²⁰ Handgemaakte voorwerpen van asielmedewerkers en leden werden hier verkocht en de opbrengsten gingen naar het asiel. Daarnaast zorgde deze bazaar voor toegenomen publiciteit. Bezoekers van de bazaar konden zich inschrijven voor een lidmaatschap wat zorgde voor nieuwe leden. Ook kreeg de bazaar extra publiciteit door een bezoek van de Utrechtse burgemeester. Zo probeerde het asielbestuur een sterkere band te creëren met stadsbewoners en extra inkomsten te genereren.

Ook het Haagse dierenasiel bleef in de jaren dertig kampen met financiële moeilijkheden. Het aantal ondergebrachte honden en katten in het pension nam jaarlijks af. Dit leidde tot een afname van de inkomsten van het dierenasiel. Naast de crisis vanaf 1929 wees het asielbestuur ook de opkomst van ‘kleine asieltjes en bewaargelegenheden’ aan als reden voor de afnemende inkomsten.¹²¹ Nieuwe dierenasielen waren in de twintig en dertig in Den Haag opgericht vanuit particuliere initiatieven. Vanuit de maatschappij bestond dus vraag naar meer inrichtingen voor de opvang van zwerfdieren en de betaalde opvang van huisdieren. Sommige nieuwe dierenasielen waren opgericht uit kritiek op andere dierenasielen, waarvan de oprichters vonden dat de behandeling van dieren in de dierenpensions veel te wensen overliet.¹²² De oprichting van deze nieuwe dierenasielen toonde een groeiende vraag in deze

¹¹⁸ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1931.

¹¹⁹ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1936.

¹²⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1938.

¹²¹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1934.

¹²² Nationale dierenzorg, *Haagse Courant* (13 februari 1928).

periode in de steden naar plaatsen waar mensen hun huisdieren tegen betaling konden laten verzorgen. Door de afnemende aantallen honden en katten die door huisdiereigenaren in het pension ondergebracht werden moest het dierenasiel meerdere jaren achter elkaar bezuinigingen doorvoeren.

In tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog nam het aantal dieren in het Utrechtse dierenpension aanvankelijk juist toe gedurende de Tweede Wereldoorlog. In de periode 1940-1942 nam in Utrecht aanvankelijk het aantal dieren toe die mensen gedurende een langere periode tegen betaling in het dierenasiel lieten verzorgen.¹²³ Ook werden, evenals gedurende de Eerste Wereldoorlog, meer dieren ter adoptie ingebracht door huisdiereigenaren. Het aantal ingebrachte dieren om afgemaakt te worden nam ook toe. Door brandstoftekorten werd het steeds moeilijker om gebruik te maken van de gemotoriseerde voertuigen bij het ophalen van zwerfdieren. Het aantal dieren dat afgemaakt werd in het verstikkingstoestel in het Utrechtse dierenasiel bereikte een nieuw hoogtepunt. Voedseltekorten, waardoor huisdiereigenaren hun huisdieren niet meer konden voeden en waar ook de dierenasielen mee kampten, waren hier waarschijnlijk de oorzaak van.¹²⁴ Vanaf 1942 ontstond een daling in de aantallen pensiondieren, ingebrachte dieren en afgemaakte dieren.¹²⁵ In 1944 kon het Utrechtse asiel ook niet meer aan gas komen, waardoor de medewerkers de dieren door middel van een spuitje moesten doden.¹²⁶

In de eerste jaren na de oorlog voerde het Utrechtse asielbestuur veel bezuinigingen door. Dit was echter ook een tijd van uitbreidingen van het dierenasiel.¹²⁷ In het jaarverslag van 1947 deelde het asielbestuur een observatie dat veel mensen in de jaren na de oorlog een hond of kat aanschafte.¹²⁸ Zij analyseerden hier het begin van een toename van het aantal huisdieren in Nederland, die met name vanaf halverwege de jaren zestig een enorme boost kreeg. Volgens het asielbestuur waren veel huisdiereigenaren niet voorbereid op het houden van een huisdier. Daardoor brachten zij deze al snel naar het asiel of lieten zij de dieren afmaken. Anderen stuurden de dieren op straat waardoor het zwerfdieren werden. De toename van het aantal ingebrachte dieren door particulieren en opgenomen zwerfdieren groeide in de jaren na de oorlog zeer sterk. Waar het Utrechtse dierenasiel in het jaar 1946 1.192 van deze dieren opving, steeg dit aantal in het jaar 1947 al naar 2.828 ingebrachte dieren. Ook het

¹²³ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1942; Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1942.

¹²⁴ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1942.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1944.

¹²⁷ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1947.

¹²⁸ Ibidem.

aantal afgemaakte dieren nam in deze jaren toe van 1.642 tot 2.773 stuks.¹²⁹

Naast deze verandering merkte het asielbestuur ook een enorme toename in het aantal aanvragen voor het dierenpension, vooral tijdens de vakantieperiodes.¹³⁰ In het interbellum werd in Nederland het bezit van vakantiedagen steeds meer als een normale behoefte gezien.¹³¹ Steeds meer werknemers tekenden collectieve arbeidscontracten, waarin met toenemende mate vakantiedagen waren opgenomen.¹³² In en na de Tweede Wereldoorlog nam voor veel werknemers het aantal vakantiedagen toe.¹³³ Ook werd het toekennen van een vakantietoeslag gebruikelijk. Deze toename in het aantal Nederlanders dat op vakantie ging reflecteerde in het aantal dieren dat door huisdiereigenaren in de zomerperiode ondergebracht werd in het dierenasiel.

Het aantal aanvragen was zo hoog, dat in het Utrechtse dierenasiel door ruimtegebrek een groot aantal van de aanvragen geweigerd moesten worden. In de periode 1947-1949 was het aantal aanvragen voor het hondenpension groter dan dat het asiel aan kon bieden.¹³⁴ In de jaren vijftig bleef deze stijging aanhouden. Het aantal ingebrachte dieren nam toe, maar tegelijkertijd steeg ook het aantal geadopteerde dieren. Begin jaren vijftig kon het Utrechtse dierenasiel voor ongeveer de helft van de door particulieren ingebrachte dieren en zwerfdieren een nieuwe eigenaar vinden. In de periode 1955-1957 was dit enkel nog maar één derde. De overgebleven dieren werden afgemaakt in de gasklok.

In de jaren 1952 en 1953 ontstond nieuwe kritiek op de werkzaamheden van het Utrechtse dierenasiel. In deze periode verschenen verschillende publicaties in regionale kranten over misstanden bij het Utrechtse dierenasiel. Volgens verschillende dierenartsen en particulieren bracht de politie zieke honden naar het dierenasiel en werden door gebrekkige medische keuringen en behandelingen ook zieke honden aan mensen verkocht.¹³⁵ Daarnaast werd het dierenasiel door particulieren beschuldigd dat medewerkers de dieren niet goed controleerden of ze daadwerkelijk dood waren, alvorens de lichamen werden verbrand.¹³⁶ Nadat deze klachten door een gemeenteraadslid aangekaart waren bij het college van burgemeester en wethouders, stelden deze een onderzoek in naar het dierenasiel. Uit dit

¹²⁹ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1947.

¹³⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslagen 1947-1948.

¹³¹ Hessels, *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwenwisseling*, 79.

¹³² Ibidem, aldaar 80.

¹³³ Ibidem, aldaar 90.

¹³⁴ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslagen 1947, 1948 en 1949.

¹³⁵ Haags dierenasyl in ernstige opspraak, *Het Binnenhof* (11 april 1953); Ernstige klachten over Haags dierenasyl, *de tijd* (11 april 1953).

¹³⁶ Ibidem.

onderzoek bleek dat er niet over misstanden in het dierenasiel gesproken kon worden en dat verschillende beweringen in de publicaties overdreven waren. Een controlerende dierenarts die aangesteld was door de gemeente keurde de medische controle op dieren in het dierenasiel goed. Volgens deze door de gemeente aangestelde dierenarts waren er wel mogelijkheden voor verbeteringen bij verschillende medische handelingen in het dierenasiel, welke het asielbestuur toezegde uit te voeren.¹³⁷ In de jaren vijftig kwam het dierenasiel dus al sterker onder de loep te liggen bij dierenartsen en particulieren. Hoewel de maatschappelijke aandacht voor dierenasielen vanaf de jaren zeventig nog veel meer toe zou nemen, bestond in de jaren vijftig al aandacht voor de werkzaamheden in Nederlandse dierenasielen die door de media versterkt werd. Wel kreeg het dierenasiel hierbij veel bijstand van de gemeente. Waar het dierenasiel in de eerste helft van de twintigste eeuw veel conflicten had met de gemeente over het opvangbeleid van zwerfdieren, ontstond vanuit de gemeente steeds meer steun en erkenning voor de werkzaamheden van het dierenasiel.

De werkzaamheden van de dierenasielen waren in de twintigste eeuw uitgebreid met de opvang van honden en katten uit rampgebieden. Zo speelden beide dierenasielen een rol in de opvang van Belgische honden en katten gedurende de Eerste Wereldoorlog. Ook zette het Utrechtse dierenasiel zich in bij de opvang van honden en katten tijdens de Watersnoodramp. Daarnaast vond een motorisering plaats om het vervoer van dieren sneller en efficiënter te laten verlopen. Met de komst van het gemotoriseerde vervoer in Den Haag konden asielmedewerkers snel bij gewonde zwerfdieren in de stad ter plaatse zijn. Door het doorgeven van meldingen over gewonde zwerfdieren, werden ook stadsbewoners en de politie actief betrokken bij de verzorging en opvang van zwerfdieren. Ook ontstond halverwege de jaren twintig en in de jaren vijftig nieuwe kritiek op het afmaken van dieren in de asielen. Deze kritiek was met name gericht op eventuele pijn die de dieren ervoeren tijdens het afmaken en verschillende misstanden die optraden bij het afmaken zelf. Vanaf de jaren zeventig groeide de maatschappelijke kritiek tot een nationaal niveau. Deze richtte zich op het afmaken van dieren in dierenasielen in zijn geheel.

Toenemende maatschappelijke kritiek in de jaren zeventig

De jaren zeventig kenmerkte zich voor dierenasielen in Nederland als een periode met veel financiële moeilijkheden en grote veranderingen. Er ontstond steeds meer maatschappelijke

¹³⁷ Klachten over asiel in Den Haag overdreven geacht, *Algemeen Handelsblad* (3 juni 1953).

kritiek op de werkzaamheden van dierenasielen. Ook uitten dierenbeschermingsbewegingen onderling kritiek op elkaars werkzaamheden. Het Utrechtse dierenasiel leek de ontvanger te zijn van de meeste kritiek en het boegbeeld te worden van alles dat mis was aan de werkzaamheden van dierenasielen in Nederland. Waar het asiel in de beginjaren kritiek ontving van enkele stadsbewoners op het afmaakbeleid, vergrootte deze aandacht in de jaren zeventig tot een nationaal niveau. Het op grote schaal afmaken van gezonde dieren was in de jaren zeventig een werkzaamheid van dierenasielen die voor veel mensen niet meer bij de tijd paste. Zo ontstonden in de jaren zeventig in Nederland, evenals in de Verenigde Staten, bewegingen om de euthanasie van gezonde dieren tegen te gaan.

Voor de opkomst van deze bewegingen kunnen meerdere oorzaken aangewezen worden. Ten eerste kwam in de jaren zeventig de milieubeweging op in Nederland. Vanaf de late jaren zestig kregen milieuproblemen in Nederland steeds meer aandacht, die in 1972 nog meer aangewakkerd werden door de publicatie van het rapport van de Club van Rome. In navolging van deze bewegingen kwamen nieuwe wetgevingen voor dieren tot stand, waaronder de Nota Intensieve Veehouderij met maatregelen ten behoeve van het dierenwelzijn van vee en de Wet op dierproeven in 1977 die meer bescherming bood aan proefdieren.¹³⁸ Volgens Davids zorgde de opkomst van deze beweging voor een boost in ledentallen van dierenbeschermingsbewegingen en toegenomen publieke interesse in dierenwelzijn.¹³⁹ Hoewel Davids de invloed van de milieubeweging op Nederlandse dierenasielen niet behandelde, valt te stellen dat ook deze aanwezig was. In deze periode groeide de maatschappelijke aandacht voor de werkzaamheden van dierenasielen, waarbij het afmaakbeleid in toenemende mate bekritiseerd werd.

Een tweede oorzaak die hiervoor aangewezen kan worden is de enorme toename van huisdieren in Nederland vanaf 1965. Tussen 1965 en 1980 groeide het aantal honden in Nederland tot anderhalf keer zo groot.¹⁴⁰ De toename van het aantal katten in Nederland was nog groter.¹⁴¹ Deze toename in het aantal huisdieren, in het bijzonder katten, was in de jaren zeventig zo groot dat dierendag in het jaar 1974 zelfs in het teken stond van het voorkomen van het huisdierenoverschot. De NVBD zette in dit jaar in op geboortebeperkende maatregelen om ‘dierenleed te voorkomen’.¹⁴² Met dit thema wilde de NVBD ook via de pers

¹³⁸ Davids, *Dieren en Nederlanders*, 152.

¹³⁹ Ibidem, aldaar 127.

¹⁴⁰ Ibidem, aldaar 90.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asiel voor dieren te Utrecht inv. nr. 20, brief van het hoofdbestuur van de NVBD over het thema ‘geboortebeperving’ in 1974.

en andere media katteneigenaren overtuigen om hun huisdieren onvruchtbaar te maken. Een ander doel was om mensen te overtuigen om bij het dierenasiel een dier te adopteren in plaats van bij een fokker te kopen.

Het groeiende aantal Nederlandse huisdiereigenaren had ook steeds meer geld om aan hun huisdieren te besteden. Zo steeg het aantal dieren die particulieren tegen betaling onder lieten brengen in de dierenpensions.¹⁴³ Voor deze enorme toename van het aantal pensiondieren in het Haagse dierenasiel werden door de NVBD meerdere oorzaken genoemd. Dit waren het grotere aantal huisdieren door toegenomen welvaart, steeds langere en meer op het buitenland gerichte vakanties, en de bereidheid van meer mensen om financiële offers te maken voor hun huisdieren.¹⁴⁴ Nederland kende in de jaren zeventig groeiende welvaart, wat zorgde voor een schaalvergroting in het toerisme in Nederland.¹⁴⁵ Een gevolg daarvan was onder andere een toename van het aantal vliegreizen naar het buitenland.¹⁴⁶ Deze toename van vakanties naar het buitenland had als voortvloeisel dat steeds meer huisdiereigenaren hun huisdieren onderbrachten in een dierenpension.

Naast deze stijging in het aantal pensiondieren zagen de asielbesturen dat ook steeds meer dieren ter adoptie bij de dierenasielen werden afgestaan. Hierdoor voelden veel asielbesturen zich genoodzaakt om steeds meer dieren af te maken die zij niet binnen de vastgestelde periode van veertien dagen aan een nieuwe eigenaar konden helpen. Hoewel ook het aantal geadopteerde dieren toenam in deze periode, was het aantal gezonde dieren die medewerkers van de dierenasielen afmaakten, vergeleken met voorgaande decennia, erg hoog.

In het jaar 1970 rees onder dierenbeschermingsbewegingen in Nederland de vraag wat gemeenten dienden te doen met de grote aantallen zwerfdieren die ingebracht werden bij dierenasielen. Het nieuwe Burgerlijk Wetboek, dat in het jaar 1970 in voorbereiding was, stelde dat gevonden dieren voor een wettelijke periode van veertien dagen beschikbaar gesteld moesten worden voor de rechtmatige eigenaar.¹⁴⁷ Tevens moest bij gevonden dieren, evenals bij ‘andere gevonden voorwerpen’, de vinder aangifte doen bij de politie.¹⁴⁸ Wanneer de dieren door de politie zelf opgevangen werden, dan was de politie zelf de vinder. Dieren die door de politie ondergebracht werden in dierenasielen, zoals het geval was in Den Haag en

¹⁴³ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, bestuursmededelingen dierenbescherming.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Hessels, *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwenwisseling*, 238.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, bestuursmededelingen Dierenbescherming.

¹⁴⁸ Ibidem.

Utrecht, stonden onder het beheer van de politie. Als de eigenaar zich meldde bij de politie, dan stelde de gemeente deze aansprakelijk voor de gemaakte kosten voor de opvang van het dier.¹⁴⁹ Nieuw was echter de vraag wat er moest gebeuren met de dieren die niet door hun eigenaar opgehaald waren. Het bestuur van de NVBD kon zich vinden in het standpunt dat niet geëist kon worden dat dieren, die geen vooruitzicht hadden op een nieuwe eigenaar, in leven gelaten moesten worden.¹⁵⁰ Dat er geen interesse bestond voor deze dieren moest bewezen worden door ze ter adoptie aan te bieden. In het geval van interesse moest de geïnteresseerde onderzocht worden om ‘malafide hondenhandelaren’ te vermijden.¹⁵¹

In plaats van het afmaken van de dieren na de periode van veertien dagen zag het bestuur van de NVBD ook een nieuwe rol voor de dierenbescherming bij de opvang van deze zwerfhonden. Volgens het bestuur was de rol van de dierenbescherming sinds de vroege jaren van de dierenasielen veranderd. Aanvankelijk was de dierenbescherming in de late negentiende eeuw opgekomen om ‘half en helemaal verwilderde zwerfhonden’, die anders op wrede wijzen afgemaakt werden, op een humane wijze te doden.¹⁵² Nu was echter een nieuwe soort van zwerfdieren ontstaan. De ‘echte’ zwerfhonden verdwenen en maakten plaats voor ‘echte huisdieren’ die al dan niet opzettelijk door hun eigenaren kwijtraakten.¹⁵³

Volgens het bestuur van de NVBD veranderde hiermee ook de rol van de dierenbescherming. Het doel was veranderd naar het zo veel mogelijk in leven houden van dieren en het zo veel mogelijk vinden van nieuwe tehuizen. Dit werd de ‘nieuwe stijl’ van dierenbescherming genoemd.¹⁵⁴ Het bestuur zag dat de levenslange opsluiting van ongewilde honden geen realistisch doel was. Toch stuurde het wel steeds meer aan op het in leven laten van zwerfdieren. Middels deze nieuwe instelling konden volgens het bestuur steeds meer honden aan een nieuwe baas geholpen worden. Ook was het afmaken van dieren steeds minder nodig. In het dierentehuis in Leerdam waren bijvoorbeeld in de periode 1955-1970 geen gezonde honden meer gedood.¹⁵⁵ Het bestuur van de NVBD stuurde erop aan dat gemeenten en dierenbeschermingsbewegingen steeds meer samenwerkten, om zo het in leven houden van zwerfdieren en afgestane dieren voor steeds meer dierenasielen rendabel te

¹⁴⁹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, bestuursmededelingen Dierenbescherming.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Ibidem.

maken.¹⁵⁶

De behandeling van dieren en het afmaakbeleid van dierenasielen was een kwestie die ook steeds meer in het openbaar bediscussieerd werd. Klachten van particulieren over de dierenasielen werden steeds vaker ingediend bij de dierenbescherming zelf. Toenemende klachten over ‘foute toestanden’ bij het Haagse dierenasiel leidden ertoe dat de NVBD in 1969 een onderzoek uitvoerde naar de omstandigheden in het asiel. De ingekomen klachten gingen bijvoorbeeld over de houding van het personeel tegenover bezoekers en de dieren, slechte communicatie tussen de politie en het asiel bij de opvang van gewonde dieren, slechte huisvesting van de dieren, onprofessionele behandelingen bij het afmaken van dieren en het verspreiden van ziekten door dieren uit het asiel.¹⁵⁷ Veel klachten werden door het onderzoek ontkracht en het rapport concludeerden dat het asielgebouw met name vernieuwingen nodig had.¹⁵⁸ Uit het rapport bleek vooral dat het pand niet meer voldeed aan de eisen van de tijd.¹⁵⁹

De afdeling Den Haag van de NVBD was een pleitbezorger van het verhuizen van het asiel naar een locatie waar voldoende ruimte was om alle benodigde ‘moderne eisen’ in te huisvesten.¹⁶⁰ Ook het asielbestuur was voorstander van deze plannen. Beide besturen besloten vanaf 1970 de krachten te bundelen. Om organisatorische redenen veranderde het dierenasiel vanaf 1970 in een stichting, waarin ook het bestuur van de afdeling Den Haag van de NVBD plaats nam. Voortaan ging het dierenasiel door met de naam Stichting Haags Dierencentrum, waarvan het bestuur bestond uit drie leden van het asielbestuur en drie leden van de afdeling Den Haag van de NVBD.¹⁶¹ Het asielbestuur werkte samen met de afdeling Den Haag van de NVBD met de zoektocht naar een nieuwe locatie. Deze nieuwe locatie werd in 1981 gevonden.

Ook werden vanaf de jaren zeventig steeds meer klachten ingediend onder de dierenbeschermingsbewegingen onderling. Deze klachten gingen meestal over dieronvriendelijke omstandigheden, die die medewerkers van afdelingen van de NVBD aan het licht brachten bij het hoofdbestuur van de NVBD. De Centrale Asielraad, een adviesorgaan van het hoofdbestuur van de NVBD die in 1971 in het leven geroepen was om

¹⁵⁶ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, bestuursmededelingen Dierenbescherming.

¹⁵⁷ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, resultaat onderzoek bij dierenasyl inzake bemerkingen van de dierenbescherming.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, verslag van de secretaris over de activiteiten van het Bestuur van het Dierenasyl te 's-Gravenhage over het jaar 1969.

financiële steun te werven door dierenasielen, fungeerde vanaf halverwege de jaren zeventig steeds meer als instantie die hielp bij geschillen en onderhandelingen tussen dierenasielen en overheidsinstanties.¹⁶² In het jaar 1975 had een groep leden van de NVBD, die voornamelijk bestond uit leden van de afdeling Apeldoorn, gegevens verzameld over misstanden in verschillende Nederlandse dierenasielen.¹⁶³ Zij richtten zich tot de Inspectiedienst van de NVBD, wat leidde tot de oprichting van de Werkgroep Asiel Consulenten.¹⁶⁴ Deze werkgroep was belast met het laten bezoeken van asielen door consulenten die rapport uitbrachten aan de CAR.

Onenigheden tussen verschillende dierenasielen, de CAR, WAK en de NVBD over de manier van ingrijpen op de misstanden, leidde tot het lekken van informatie door de WAK over de misstanden aan de pers. Nadat in augustus 1975 een artikel in het Nederlandse tijdschrift *Panorama* verscheen over misstanden in verschillende Nederlandse dierenasielen, besloot het bestuur van de NVBD de samenwerking met de WAK te ontbinden.¹⁶⁵ Wel gaven zij toe dat het aanbod van kleine huisdieren veel te groot was geworden en dat dierenasielen voor veel ‘afgedankte dieren’ een eindstation was geworden.¹⁶⁶ Volgens het bestuur van de NVBD was verandering nodig. Deze verandering moest op ‘eendrachtige wijze’ tot stand komen, en niet door onderlinge onenigheden.¹⁶⁷ Het bestuur van de NVBD besloot de banden strakker aan te halen met de verschillende Nederlandse dierenasielen.¹⁶⁸ Hierbij stuurden zij met name aan op uniformiteit en het tot stand brengen van een gezamenlijke werkwijze van alle Nederlandse dierenasielen.¹⁶⁹

Bovenaan de doelenlijst stond het vaststellen van uniformiteit in het afmaakbeleid van honden en katten. In een buitengewone algemene ledenvergadering van de NVBD op dertien november 1976 was een motie aangenomen dat de enige aanvaardbare manier van euthanasie

¹⁶² Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, circulaire van de Inspectiecommissie over een Buitengewone Algemene Ledenvergadering na klachten en publicaties over misstanden in bepaalde dierenasielen; in het vervolg zal ik de Centrale Asielraad afkorten als CAR.

¹⁶³ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, circulaire van de Inspectiecommissie over een Buitengewone Algemene Ledenvergadering na klachten en publicaties over misstanden in bepaalde dierenasielen.

¹⁶⁴ In het vervolg zal ik de Werkgroep Asiel Consulenten afkorten als WAK.

¹⁶⁵ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, Brief van het hoofdbestuur van de NVBD betreft de opheffing Werkgroep Asielconsulenten (7 september 1976).

¹⁶⁶ Ibidem.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief van de NVBD met mededelingen aan alle asielpbesturen en alle asielhoudende afdelingen over de buitengewone algemene ledenvergadering van 13 november 1976 (december 1976).

¹⁶⁹ Ibidem.

in dierenasielen het geven van een dodelijke injectie was.¹⁷⁰ Deze handeling mocht volgens dit besluit ook enkel door dierenartsen uitgevoerd worden. Daarnaast stond hierin vastgesteld dat de NVBD doorging met het controleren van Nederlandse dierenasielen door middel van inspecteurs.

Na het ontbinden van de samenwerking tussen de NVBD en de WAK ging het bestuur van de afdeling Apeldoorn van de NVBD zelf verder met het onderzoeken van misstanden in dierenasielen in Nederland. Volgens het afdelingsbestuur was het hoofdbestuur van de NVBD niet goed op de hoogte van de misstanden in Nederlandse dierenasielen. In een brief van de het afdelingsbestuur aan de afdelingsbesturen van de NVBD verweten zij het hoofdbestuur niet voldoende in te grijpen bij de problemen die zich voordeden in de asielen en de werkelijke feiten te vertekenen.¹⁷¹ Het voorkomen van overschotten van huisdieren was volgens het afdelingsbestuur een belangrijke taak. Waar de NVBD hierin vooral een rol zag voor de overheid, was het bestuur van de afdeling Apeldoorn van mening dat hier ook voor dierenasielen een belangrijke rol weggelegd lag.¹⁷² Als voorbeeld van de misstanden noemde het afdelingsbestuur het dierenasiel in Utrecht.¹⁷³ Volgens de afdeling deed het Utrechtse dierenasiel op grote schaal aan het vergassen van gezonde dieren. Dit afmaakbeleid kwam volgens het afdelingsbestuur niet overeen met de idealen van de dierenbescherming.¹⁷⁴ Zij verweten het dierenasiel niet alleen dat zij te veel gezonde dieren afmaakten, maar ook dat zij geen actieve houding innamen in het terugdringen van het huisdieroverschot. Zo werd het asiel verweten geen reclame te voeren, geen asioldieren over te plaatsen, niet te steriliseren en castreren en geen eendags-nestjes op te halen.¹⁷⁵ Volgens de afdeling werkte het asiel mee aan het in stand houden van een huisdieroverschot en maakte het deel uit van het probleem. In een andere brief van de afdeling Apeldoorn werd ook kritiek geleverd op het afmaakbeleid van het dierenasiel. Sommige dieren leefden volgens de afdeling nog na de vergassing in de gasklok. Andere dieren waren ook in de ruimte aanwezig waar zij later afgemaakt werden. Tevens

¹⁷⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief van de NVBD met mededelingen aan alle asielbesturen en alle asielhoudende afdelingen over de buitengewone algemene ledenvergadering van 13 november 1976 (december 1976).

¹⁷¹ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief van de afdeling Apeldoorn van de NVBD aan de afdelingsbesturen van de NVBD naar aanleiding van de brief van het hoofdbestuur betreffende de opheffing Werkgroep Asielconsulenten d.d. 7 september 1976 (21 september 1976).

¹⁷² Ibidem.

¹⁷³ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief aan het bestuur van de NVBD over misstanden in dierenasielen in Utrecht, Gorkum, Nijmegen en Winterswijk (6 juli 1976); Andere dierenasielen waarover het afdelingsbestuur misstanden in de brief meldde waren dierenasielen in Gorkum, Nijmegen en Winterswijk.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Ibidem.

rapporteerde de afdeling dat veel hokken nog leeg stonden terwijl een groot aantal gezonden dieren door de asielmedewerkers afgemaakt werden.¹⁷⁶

Naast toenemende kritiek vanuit andere dierenbeschermingsbewegingen leidden de toestanden in het Utrechtse dierenasiel ook tot veel maatschappelijke kritiek. Om financiële redenen was de ‘Vereniging Stichts Asyl voor Dieren’ in het jaar 1975 veranderd in ‘Stichting Stichts Asyl’.¹⁷⁷ Middels deze nieuwe rechtsvorm was het mogelijk om een subsidieregeling te maken met de Utrechtse gemeente en de exploitatietekorten van het dierenasiel recht te trekken.¹⁷⁸ In jaarverslag van het dierenasiel over 1976 meldde het dierenasiel nog als een van de werkdoelen ‘het pijnloos laten inslapen van zowel zwerv- als daartoe door hun eigenaar afgegeven dieren, nadat e.e.a. door het Stichts Asyl als onafwendbaar wordt geacht’.¹⁷⁹ Dit afmaakbeleid stuitte op veel kritiek.

Ondanks het besluit in de buitengewone algemene ledenvergadering van de NVBD bleef het asiel de afmaakwijze door middel van de gasklok behouden. Waar door de NVBD sinds 13 november 1976 in een buitengewone algemene ledenvergadering een motie aangenomen was dat dierenasielen enkel nog dieren mochten afmaken door middel van een injectie, was het bestuur van het Utrechtse dierenasiel van mening dat het doden van dieren door middel van de gasklok nog aangehouden kon worden.¹⁸⁰ Overstappen op het afmaken van dieren door middel van een andere methode was volgens het bestuur financieel ook niet mogelijk. Het aanhouden van deze wijze stuitte op veel kritiek in de media. Zo publiceerde het *Utrechts Nieuwsblad* op 28 juli 1976 een artikel getiteld ‘Utrechts Asiel maakt zonder noodzaak dieren te snel af’.¹⁸¹ Ook het K.R.O. programma Brandpunt maakte in 1976 een aflevering waarin het afmaakbeleid van het dierenasiel behandeld werd.

Een onderzoek van de Inspectiedienst van de NVBD concludeerde dat in het Utrechtse dierenasiel in 1977 nog steeds de gasklok in gebruik was, waarmee meerdere dieren tegelijkertijd vergast werden.¹⁸² Hiermee was het Utrechtse dierenasiel volgens het rapport het laatste dierenasiel in Nederland die gebruik maakte van dit afmaaktoestel. Ook concludeerde

¹⁷⁶ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief aan het bestuur van de NVBD over misstanden in dierenasielen in Utrecht, Gorkum, Nijmegen en Winterswijk (6 juli 1976).

¹⁷⁷ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 1, notulen Algemene Ledenvergadering gehouden op woensdag 1 oktober 1975.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ Van der Meulen, ‘Uit mededoogen met het lijdende dier,’ 180.

¹⁸⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 1, besluitenlijst Vergadering Bestuur Stichts Asyl d.d. 29 maart 1977.

¹⁸¹ ‘Utrechts asiel maakt zonder noodzaak dieren te snel af,’ *Utrechts Nieuwsblad* (28 juli 1976).

¹⁸² Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, rapport algemene inspectiedienst met het onderwerp ‘opnemen van een klacht tegen een asiel en het onderzoeken van deze klacht tegen dat bedeelde asiel’.

het rapport dat het doden van de dieren geheel aan het personeel werd overgelaten en hier geen dierenarts aan te pas kwam.¹⁸³

De gemoederen over het afmaakbeleid van het dierenasiel bereikten in het jaar 1978 een hoogtepunt. Het Utrechtse dierenasiel was het laatste dierenasiel in Nederland dat nog de gasklok hanteerde en ontving hier landelijk veel kritiek voor. Door verschillende actiegroepen werden acties gehouden om de gasklok uit het asiel verwijderd te krijgen. Zo hield de actiegroep ‘Stop Dierenmoord’ een actie om door middel van protestkaarten Utrechtse stadsbewoners te overtuigen om de gasklok af te schaffen. In totaal ontving het Utrechtse college van burgemeester en wethouders 204 protestkaarten met de boodschap om de gasklok uit het dierenasiel te laten verwijderen. Het college van burgemeester en wethouders gaf echter het dierenasiel bijval. Het bleef zich baseren op een oordeel van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde en de Rijksuniversiteit Utrecht, die oordeelden dat het gebruik van vergassing bij het afmaken van huisdieren aanvaardbaar was. Hoewel de maatschappelijke opinie over het gebruik van de gasklok dus veranderd was, bleef de gemeente het asielbeleid steunen.

Ook een andere actiegroep, genaamd ‘Laat uw dier niet stikken’, had als hoofddoel om de gasklok in het Utrechtse dierenasiel te laten verwijderen. Deze actiegroep was niet bang om hier zelf voor in actie te komen. Zij zetten zich vanaf begin 1977 in om de gasklok uit het asiel te verwijderen. Meerdere krantenartikelen waren door de actiegroep geplaatst over het gebruik van de gasklok in het dierenasiel. Na veel onsuccesvolle pogingen om door opruiende krantenberichten de gasklok te laten verwijderen probeerde de actiegroep in de nacht van 6 op 7 mei 1978 om de gasklok eigenhandig uit het dierenasiel te verwijderen.¹⁸⁴ Daarnaast was uit de naam van deze actiegroep een dreigement geplaatst in het Utrechts Nieuwsblad over het plaatsen van een bom in het dierenasiel. Later gaf de actiegroep toe dat het bomdreigement ‘beslist nooit was uitgevoerd’.¹⁸⁵ De voorzitter bood haar excuses aan het asielbestuur voor de opruiende krantenberichten en het bomdreigement. De emotionele reacties die het gebruik van de gasklok uitlokte toonden aan dat het gebruik van de gasklok voor veel maatschappelijke onrust zorgde. Groepen dierenbeschermers waren bereid om ver te gaan om de gasklokken uit de dierenasielen verwijderd te krijgen.

¹⁸³Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, rapport algemene inspectiedienst met het onderwerp ‘opnemen van een klacht tegen een asiel en het onderzoeken van deze klacht tegen dat bedeelde asiel’.

¹⁸⁴ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, brief van de actiegroep ‘laat uw dier niet stikken’ aan het Utrechtse asielbestuur (20 mei 1978).

¹⁸⁵ Ibidem.

Dat verschillende groepen uit de samenleving zich inzetten om de gasklok uit een dierenasiel te verwijderen was geen nieuw verschijnsel. Al in 1969 sloeg een groep vrouwen in Amsterdam de gasklok van een dierenasiel kapot.¹⁸⁶ Ook in Rotterdam sloeg een menigte toe. In het jaar 1973 vernielde een onbekende groep mensen daar de gasklok en werd op een muur ‘moordenaar’ en ‘Auschwitz’ geschreven.¹⁸⁷ In 1975 sloeg een onbekende groep nog een keer toe en werd een grote gasklok in hetzelfde dierenasiel weggehaald.¹⁸⁸ In Nederland bestond dus al een geruime tijd weerstand tegen het gebruik van gasklokken voor het afmaken van asiédieren. Doordat het Utrechtse dierenasiel echter het laatste dierenasiel in Nederland was die gebruik maakte van een gasklok, was deze het middelpunt van kritiek geworden op de ‘oude’ afmaakwijze die niet meer in het tijdsbeeld paste.

Ook de NVBD deed oproepen aan het Utrechtse asielbestuur om het gebruik van de gasklok een halt toe te roepen. In een brief van de CAR werd een oproep gedaan om een samenwerking aan te gaan tussen de NVBD en het Utrechtse dierenasiel om verschillende zaken in het dierenasiel te verbeteren.¹⁸⁹ Volgens de NVBD kon het gebruik van de gasklok in het asiel leiden tot vervlakking bij het doden van dieren. Ook diende het dierenasiel zich volgens het bestuur van de NVBD te houden aan de bepalingen van de NVBD en kwam het door het gebruik van de gasklok in de regio en het gehele land in een kwaad daglicht te staan.

In 1980 ontving het Utrechtse dierenasiel van de NVBD een jaarlijkse bijdrage van twintig duizend gulden in de medische verzorging van dieren voor de verwijdering van de gasklok uit het dierenasiel.¹⁹⁰ Zo werd het gebruik van dure injecties voor het afmaken van dieren beter betaalbaar voor het dierenasiel. Daarnaast ontving het dierenasiel een bedrag van tweehonderdduizend gulden om te investeren in renovaties van het dierenasiel. Ook diende het asielbestuur een euthanasiecommissie op te richten die besliste of dieren afgemaakt dienden te worden. Zo moesten de dieren een langer proces doorlopen om voor euthanasie in aanmerking te komen. Deze commissie bestond uit een bestuurslid, de beheerder en de behandelend dierenarts.

Met de verwijdering van het laatste verstikkingstoestel in een Nederlands dierenasiel in 1980 daalde het aantal dieren die in dierenasielen afgemaakt werden sterk. In het jaar 1985

¹⁸⁶ Amsterdamse dieren het slachtoffer, *Het Parool* (30 juli 1969).

¹⁸⁷ Gaskamer asiel in Rotterdam vernield, *Leeuwarder Courant* (2 januari 1973).

¹⁸⁸ Gasklok gestolen, *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (13 oktober 1975).

¹⁸⁹ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, brief van de Centrale Asielraad aan het Bestuur Stichts Asiel te Utrecht (24 mei 1978).

¹⁹⁰ Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 1, besluitenlijst van de vergadering van het bestuur van het Stichts Asyl voor Dieren op 18 september 1980.

werden in het Utrechtse dierenasiel nog maar vijfendertig honden en acht katten afgemaakt.¹⁹¹ Vanuit nieuwe maatschappelijke ideeën over het afmaken van asiédieren was het afmaakbeleid van Nederlandse dierenasielen veranderd. Het doden van dieren in een verstikkingstoestel, dat sinds 1894 een belangrijke rol had gespeeld in het afmaken van dieren in dierenasielen in Nederland, was door nieuwe maatschappelijke opvattingen over de relatie van mensen ten opzichte van dieren in de jaren zeventig een afmaakkwijze geworden die landelijk op veel kritiek stuitte.

Conclusie

Sinds de oprichting van het Haagse dierenasiel in het jaar 1877 hebben zich veel veranderingen voorgedaan in de werkzaamheden van Nederlandse dierenasielen. Aanvankelijk was het eerste dierenasiel door vrouwen opgericht, met het specifieke doel om zwerfhonden in de stad op te vangen en indien nodig geacht pijnloos af te maken. Zo boden de leden van het dierenasielen een pijnloos alternatief voor de wrede afmaakkwijzen die door de gemeente en veel stadsbewoners gehanteerd werden. Door de toevoeging van het asphixiatietoestel aan de dierenasiel van Den Haag in 1894 en Utrecht in 1903 konden de asielmedewerkers de zwerfdieren met een groter gemak pijnloos afmaken. In de beginjaren conflicteerden de visie van de dierenasielen over de opvang en het afmaken van de zwerfdieren met de gemeenten, die aanvankelijk geneigd waren om het afmaken van zwerfdieren gedeeltelijk of in zijn geheel op zich te nemen.

De werkzaamheden van de dierenasielen breidden zich uit met het integreren van een dierenpension in het asiel. Hier bestond toenemende vraag naar door een toename van het aantal Nederlanders met vakantiedagen en later door de groeiende welvaart in de jaren zeventig. Ook speelden de dierenasielen in de twintigste eeuw een rol in de opvang van dieren uit rampgebieden, zoals bij de opvang van huisdieren van Belgische oorlogsvluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog en bij de opvang van dieren tijdens de Watersnoodramp. Daarnaast vond in de jaren twintig een motorisering plaats in het vervoer van beide dierenasielen. Door een gemotoriseerde eerste hulpdienst toe te voegen aan de werkzaamheden raakte het Haagse dierenasiel direct verbonden met stadsbewoners en de politie bij het opvangen en verzorgen van zwerfdieren.

In de jaren zeventig ontstond een grote kentering in de maatschappelijke opvattingen

¹⁹¹ Van der Meulen, 'Uit mededoogen met het lijdende dier', 180.

over de omgang met dieren in de dierenasielen. De opkomst van milieubewegingen en het ontstaan van grote huisdierenoverschotten in de jaren zeventig veranderden de maatschappelijke opvattingen over het doden van gezonde dieren in dierenasielen. Waar de maatschappelijke kritiek voorheen gericht was op verschillende aspecten bij het afmaken van dieren of nog zeer lokaal was, richtte de kritiek zich nu op een nationaal niveau op de praktijk van het afmaken in zijn geheel. De verstikkingstoestellen, waarvan dierenasielen sinds 1894 gebruik maakten om dieren af te maken, kwamen steeds meer in de publieke aandacht te staan. De maatschappelijke drang om de gasklokken uit de asielen te verwijderen was zo groot dat meerdere actiegroepen werden opgericht met het specifieke doel om het verstikkingstoestel uit het Utrechtse dierenasiel te verwijderen. De emoties over het gebruik van de toestellen konden erg hoog oplopen.

Ook reeds bestaande dierenbeschermingsbewegingen uitten kritiek over het gebruik van de gasklok in het Utrechtse dierenasiel in de jaren zeventig. Het hoofdbestuur van de NVBD en verschillende lokale afdelingen zetten zich in voor het tegengaan van huisdierenoverschotten en het zo veel mogelijk in leven houden van asioldieren. Het afmaken van gezonde dieren door middel van verstikkingstoestellen paste volgens maatschappelijke overtuigingen maar ook volgens dierenbeschermingsbewegingen onderling niet meer in het huidige tijdsbeeld. Deze maatschappelijke druk zorgde voor het verwijderen van het laatste verstikkingstoestel in een Nederlands dierenasiel in het jaar 1980.

Bibliografie:

Secundaire literatuur:

Davids, C., Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog. *Volkskundig Bulletin* 13 (1987) 157-200,

Davids, K., *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed* (Utrecht, 1989).

Hessels, A., *Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwenwisseling* (Assen, 1973).

Hoegaerts, J., Segers, Y., Evens S., eds., *Bestiarium. Dieren, mensen en hun sociale geschiedenis* (Leuven, 2018).

Irvine, L., *Animal Sheltering in: The Oxford Handbook of Animal Studies* (Oxford 2017) 97-112.

Koolmees, P., 'Het doden van dieren in Nederland, 1860-1940. Een onbehaaglijk deel van de mens-dier relatie.' *De moderne tijd*, 2:3-4 (2018) 326-347.

Leroy, F., Praet, I., 'Animal Killings and Postdomestic Meat Production.' *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 30:2 (2017) 67-86.

Oppenheim, J., Wet van den 2den juni 1875 (Staatsblad no. 95) tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken. (Groningen, 1875).

Tallberg, L., Jordan, P., 'Killing them softly' (!): Exploring Work Experiences in Care-Based Animal Dirty Work. *Work, Employment and Society* 36:5 (2022) 858-874.

Thomas, K., *Man and the Natural World: Changing attitudes in England 1500-1800* (Londen, 1983).

Van Deen, R., 'Van dierbeeld naar dieren van vlees en bloed. Een perspectiefverandering betreffende dieren binnen de geschiedschrijving.' *Groniek* 206:7 (2015) 7-20.

Van der Meulen, J., 'Uit mededoogen met het lijdende dier'. Stichts Asyl voor dieren 100 jaar. *Oud-Utrecht: Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 7:75 (2002) 174-180.

Van der Windt, H., Van Zon, H., eds., *Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2004. Mensen en dieren in het verleden* (Hilversum, 2004).

Van Molle, L., 'Inleiding – Een geschiedenis van mensen en (andere) dieren', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:4 (2012) 464-475.

Van der Windt, H., 'Tussen adeldom en apenhel. Afwegingen en strategieën van de Nederlandse dierenbeschermers' in: Swart, J., Jonker, M., Tramper, R., eds., *De weging gewogen. Beschouwingen over dieren en dierproeven* (Oss, 2010) 117-127.

Primaire bronnen:

Allerlei, *Algemeen Handelsblad* (13 juni 1878).

Amsterdamse dieren het slachtoffer, *Het Parool* (30 juli 1969).

Bescherming en verpleging van dieren, *Vaderland* (12 september 1927).

Bezoek van de burgermeester aan het Dieren-Asyl, *Vaderland* (12 mei 1926).

Dierenbescherming, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 maart 1926).

Ernstige klachten over Haags dierenasyl, *de tijd* (11 april 1953).

Gaskamer asiel in Rotterdam vernield, *Leeuwarder Courant* (2 januari 1973).

Gasklok gestolen, *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (13 oktober 1975).

Gemengd Nieuws, *Het nieuws van den dag: kleine courant* (4 juli 1878).

Haags dierenasyl in ernstige opspraak, *Het Binnenhof* (11 april 1953).

Haags dierenasyl, *de tijd* (11 april 1953).

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1893-1894.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1894-1895.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1897-1898.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1899-1900.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1912-1913.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1914-1915.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 1, jaarverslag 1916-1917.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1920.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1923.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1934.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 2, jaarverslag 1942.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, bestuursmededelingen dierenbescherming.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, resultaat onderzoek bij dierenasyl inzake bemerkingen van de dierenbescherming.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 35, verslag van de secretaris over de activiteiten van het Bestuur van het Dierenasyl te 's-Gravenhage over het jaar 1969.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 135, brief van de heer Heembruggen aan het bestuur van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren over het gebruik van het asphixiatietoestel in Brussel (5 mei 1894).

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 136, overeenkomst betreffende het afhalen, verzorgen en afmaken van opgevangen honden.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 144, Nederlands Toevluchtsoord voor Noodlijdende Dieren 1877-1927.

Haags Gemeentearchief, Stichting Haags Dierencentrum inv. nr. 148, krantenadvertenties uit het jaar 1925 van de kranten *Avondpost*, *Nieuwe Courant*, *Residentiebode*, *Vaderland* en de *Haagsche Courant* voor spreekuren bij het dierenasiel.

Het afmaken van honden, *Haarlem's Dagblad* (9 oktober 1895).

Het Dierenasyl, *Haagse courant* (15 december 1905).

Het Dierenasyl, *Haagsche Courant* (12 mei 1926).

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 1, besluitenlijst van de vergadering van het bestuur van het Stichts Asyl voor Dieren op 18 september 1980.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 1, besluitenlijst Vergadering Bestuur Stichts Asyl d.d. 29 maart 1977.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 1, notulen Algemene Ledenvergadering gehouden op woensdag 1 oktober 1975.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, brief van de actiegroep 'laat uw dier niet stikken' aan het Utrechtse asielbestuur (20 mei 1978).

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, brief van de

Centrale Asielraad aan het Bestuur Stichts Asiel te Utrecht (24 mei 1978).

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 2, rapport algemene inspectiedienst met het onderwerp 'opnemen van een klacht tegen een asiel en het onderzoeken van deze klacht tegen dat bedeelde asiel'.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1902-1903.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1903-1904.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1905.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1909.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1910.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1911.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1912.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1913.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1914.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1915.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1921.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1922.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1925.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1926.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1929.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1931.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1936.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1938.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1942.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1944.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1947.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1948.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1949.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 5, jaarverslag 1953.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 20, brief van het hoofdbestuur van de NVBD over het thema 'geboortebeperking' in 1974.

Hoofdbestuur van de NVBD over het thema 'geboortebeperking' in 1974.

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief van de afdeling Apeldoorn aan de afdelingsbesturen van de NVBD naar aanleiding van de brief van het hoofdbestuur betreffende de opheffing Werkgroep Asielconsulenten d.d. 7 september 1976 (21 september 1976).

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief van de afdeling Apeldoorn aan het bestuur van de NVBD over misstanden in dierenasielen in Utrecht, Gorkum, Nijmegen en Winterswijk (6 juli 1976).

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, brief van de NVBD met mededelingen aan alle asielbesturen en alle asielhoudende afdelingen over de buitengewone algemene ledenvergadering van 13 november 1976 (december 1976).

Het Utrechts Archief, Stichting Stichts Asyl voor dieren te Utrecht inv. nr. 21, circulaire van de Inspectiecommissie over een Buitengewone Algemene Ledenvergadering na klachten en publicaties over misstanden in bepaalde dierenasielen.

In het Haagsch dierenasyl, *Het Vaderland* (26 mei 1926).

Ingezonden stukken, *Het Vaderland* (21 mei 1878).

Ingezonden stukken, *Vaderland* (31 maart 1926).

Klachten over asiel in Den Haag overdreven geacht, *Algemeen Handelsblad* (3 juni 1953).

Nationale dierenzorg, *Haagse Courant* (13 februari 1928).

Officiële berichten, *Oprechte Haarlemsche Courant* (13 juni 1878).

Residentie-nieuws, *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* (25 september 1877).

Utrechts asiel maakt zonder noodzaak dieren te snel af, *Utrechts Nieuwsblad* (28 juli 1976).

Verspreide berichten, *Het Vaderland* (21 oktober 1889).